

Proces radikalizacije terorista u zatvorima i kaznionicama

Kozar, Kristijan

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:670556>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-24**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za sociologiju

DIPLOMSKI RAD

Proces radikalizacije terorista u zatvorima i kaznionicama

Student: Kristijan Kozar

Mentor: red. prof. dr. sc. Mirko Bilandžić

Zagreb, rujan 2020.

Sadržaj

<u>SAŽETAK</u>	3
<u>1. UVOD</u>	4
<u>2. CILJEVI I SVRHA</u>	6
<u>3. POLAZIŠTA I HIPOTEZE</u>	7
<u>4. RAZRADA TEME</u>	8
4.1. <u>Definicija radikalizacije</u>	8
4.1.1. <u>Povijesni kontekst pojma radikalizacije</u>	9
4.1.2. <u>Ekstremizam i političko nasilje</u>	10
4.1.3. <u>Terorizam</u>	11
4.1.4. <u>Modeli radikalizacije</u>	13
4.2. <u>Uloga zatvora i kaznionica u urbanom terorizmu</u>	17
4.2.1. <u>Zatvorska okolina kao poticaj za radikalizaciju</u>	21
4.3. <u>Organizacijski odgovori na radikalizaciju zatvorenika</u>	32
4.3.1. <u>Restriktivne mjere protiv radikalizacije zatvorenika</u>	33
4.3.2. <u>Ameliorativne mjere protiv radikalizacije zatvorenika</u>	37
4.3.3. <u>Antiterorizam - državne mjere protiv radikalizacije terorista</u>	40
<u>5. RASPRAVA</u>	46
<u>6. ZAKLJUČAK</u>	50
<u>POPIS LITERATURE</u>	52

SAŽETAK

Radikalizacija je postepeni proces osobne ideološke socijalizacije usmjereno od društveno prihvaćenih stavova prema ekstremnim pozicijama koje uključuju dihotomni pogled na svijet i čiji je konačni rezultat stvaranje namjere za izvršenje. Riječ je o jednom od neshvaćenijih pojmova unutar istraživanja terorizma, koji je u ovom diplomskom radu prikazan u kontekstu zatvora i kaznionica. Točnije, rad istražuje potencijalni podržavajući utjecaj organizacijskih i strukturalnih obilježja zatvorskog okruženja na proces radikalizacije. Opisuje taj utjecaj kao interakciju osobnih i kontekstualnih varijabli koja može proizvesti stanje ranjivosti na radikalizaciju. Promatra mikro (osobne), mezo (zatvorske) i makro (nacionalne i internacionalne) razine reakcije na terorizam, kao i neke primjere navedenih. Konačno, prezentira neke argumente o radikalizaciji kao nedovoljno definiranom konceptu, izrazito varijabilnom procesu koji se neadekvatno predviđa i objašnjava, kao i o radikalizaciji u zatvorima i kaznionicama kao procesu kojem se ne zna opseg, no vjerojatno minimalnom i prenaplašenom.

1. UVOD

U kontekstu trenutačne zapadne sociopolitičke klime teško je pronaći pojam koji je prisutniji u javnom diskursu, koji je istovremeno nejasnije definiran i shvaćen, od pojma radikalizacije. U medijima i široj populaciji radikalizacija je više ili manje snažno povezana s terorizmom, ekstremizmom, nasiljem, politikom i ostalim srodnim konceptima, kao generalna ideja, ali rijetko više od toga. Lingvistički, pojam je izvorno korišten kako bi se opisala relativna politička pozicija, no razvitkom urbanog terorizma u drugoj polovici 20. stoljeća počela je poprimati suvremeni semantički sadržaj (Sedgwick, 2010). Ta promjena intenzivno se osnažila nakon terorističkog napada na njujorški Svjetski trgovački centar 11. rujna 2001. godine, te se može reći da se novo značenje kristaliziralo tijekom idućeg desetljeća (Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012). Nakon toga, sve do danas, možemo govoriti o laičkom shvaćanju pojma radikalizacije kao procesa koji vodi do povećanog korištenja političkog nasilja s naglaskom na njegov islamski karakter (Della Porta i LaFree, 2012).

Interesantno, prilikom bilo kakvog pregleda relevantne literature odmah je vidljivo kako je konfuzija oko radikalizacije jednako velika, ako ne i naglašenija u odnosu na onu izvan znanstvene zajednice. Fond radova je oskudan, definicija ima gotovo koliko i samih članaka te je općenito nejasna distinkcija radikalizacije i njoj srodnih pojmova. Ipak, vrijednost i relevantnost istraživanja radikalizacije ne može se zanemariti, kao ni rezultati koji su iz tih istraživanja do sad proizašli, budući da se čini kako je prijetnja terorizma, ekstremizma, političkog nasilja i ostalih srodnika radikalizacije kontinuirana i stabilna, posebice u današnjoj Europi.

Jedno od središta interesa unutar šire teme radikalizacije jest radikalizacija u kontekstu zatvora i kaznionica, područje koje je poprimilo istraživački značaj nakon terorističkih napada u Madridu 2004. i u Londonu 2005. godine, izvedenih od strane osoba za koje se smatra da su radikalizirani u zatvorskom sustavu. Konkretno, vođa napada u Madridu, Jamal Ahmidan, prihvatio je džihadistička načela dok je služio zatvorsku kaznu u ranim 2000-tim godinama (Rotella, 2004); Muktar Said Ibrahim, vođa sekundarnog napada

na londonsku podzemnu željeznicu 2005. godine, ranije u životu služio je zatvorsku kaznu, te postoje indikacije da je u to vrijeme radikaliziran i kasnije tamo regrutirao pomagače (Travis i Gilliam, 2005).

Izolirani primjeri takve „domaće“ (eng. *home-grown*) radikalizacije pronalaze se i u Francuskoj i SAD-u, između ostalih, prema tome pojavljuje se potreba za razumijevanjem tog procesa općenito i u kontekstu kaznionica i zatvora (Brooks, 2011). Posljedice radikalizacije vrlo često su potresne i dugotrajno utjecajne, stoga bi se razumijevanjem omogućilo njeno objašnjavanje, predviđanje i manipuliranje, dok bi se ujedno proširile mogućnosti kako prevencije tako i rehabilitacije, na svim razinama – od osobne do globalne. Unutar toga, zatvori pružaju jedinstven psihosocijalni istraživački kontekst, koji svojim značajkama kao što su odvojenost od mreža podrške, prijetnja osobnom identitetu i maskulinitetu, deprivacija autonomije, nesigurnost i nasilje, odvojenost od dominantnog moralnog kodeksa i slično naizgled stvaraju psihološke i sociološke uvjete koji pospješuju učestalost i/li uspješnost radikalizacije (Hannah, Clutterbuck i Rubin, 2008). Postoji veliki istraživački potencijal u navedenoj temi, no osim toga i značajna praktična relevantnost, te će se u ovom radu i jedno i drugo detaljno razraditi.

2. CILJEVI I SVRHA

Dakle, osnovni cilj ovog diplomskog rada jest prikazati i analizirati proces radikalizacije terorista u kaznionicama i zatvorima, u svrhu detaljnog i obuhvatnog pregleda dosadašnjih spoznaja u tom području. Počevši od povijesnog izvora koncepta radikalizacije, u radu će se što preciznije pokušati definirati proces radikalizacije, posebice u odnosu na terorizam, ekstremizam i političko nasilje. Nadalje, prezentirat će se faktori koji pospješuju radikalizaciju u kontekstu kaznionica i zatvora, na mikro (osobnoj, psihosocijalnoj), mezo (organizacijskoj, strukturalnoj) i makrorazini (nacionalnoj i internacionalnoj), te će se pokušati sintetizirati u generalni model radikalizacije u zatvorima. Konačno, na primjerima europskih pokušaja borbe protiv urbanog terorizma bit će promotrene i mjere deradikalizacije i srodne mjere antiterorizma, njihova primjena i učinkovitost.

3. POLAZIŠTA I HIPOTEZE

Osnovno polazište ovog diplomskog rada jest interdisciplinarno. Istraživačkom metodom analize diskursa relevantne literature, točnije deskriptivno komparativnom metodom, prezentirat će se model radikalizacije kao proces, kroz prizmu koja pokriva područja psihologije, sociologije i penologije kako bi pokušali dobiti obuhvatni model koji adekvatno reprezentira trenutno stanje istraživanja radikalizacije općenito i u kontekstu kaznionica i zatvora. Dodatno, koristit će se anegdotalni primjeri radikaliziranih osoba i skupina u nekoliko država, te statistički podaci vezani za broj osuđenih terorista u zatvorskim sustavima diljem svijeta, kako bi se proučila potencijalna učinkovitost programa deradikalizacije i proturadikalizacije, gdje su oni prisutni. Osnovna hipoteza ovog rada, dakle, glasi da zatvorsko okruženje sadrži obilježja koja pospješuju radikalizaciju terorista. Vezano za to, druga hipoteza govori o tome kako se u kaznionicama i zatvorima nalaze određene osobe koje su svojim karakteristikama podložnije procesu radikalizacije od općenite populacije.

4. RAZRADA TEME

4.1. Definicija radikalizacije

Pojam radikalizacije često se susreće u medijima, javnom i političkom diskursu, posebice od početka 21. stoljeća, od kad je teroristička aktivnost naglašena u zapadnom svijetu. Međutim, čini se kako popularnost pojma nije povezana s njegovom jasnoćom, budući da su korištene definicije različite koliko i brojne. Della Porta i LaFree (2012) u uvodu svog preglednog rada o radikalizaciji i deradikalizaciji navode njih čak sedam. Primjeri su: radikalizacija kao proces koji vodi do češćeg korištenja političkog nasilja, radikalizacija kao interaktivna i procesualna dinamika u stvaranju nasilnih i često tajnih skupina (Della Porta, 1995) te radikalizacija kao proces eskalacije koji vodi do nasilja. Rappaport, Veldhis i Guiora (2012) koriste Brownovu (2009) definiciju radikalizacije kao procesa kroz koji su pojedinci izloženi, i kojim naposljetku preuzmu, nasilnu ideologiju koja opravdava napade protiv države. Robert Mueller, ravnatelj Saveznog istražnog ureda Sjedinjenih Američkih Država, u svom govoru iz 2006. godine okvirno definira radikalizaciju kao proces kojim ekstremist postaje terorist, dok izvještaj RAND korporacije definira radikalizaciju kao proces kojim pojedinci postepeno transformiraju svoj svjetonazor iz opsega koji društvo smatra prihvatljivim u opseg koji društvo većinom smatra ekstremnim (Hannah, Clutterbuck i Rubin, 2008).

Kao što je vidljivo, među mnogim definicijama (od kojih je naveden tek djelić), jedina točka slaganja jest shvaćanje radikalizacije kao procesa, dok su njihovi ostali elementi mahom heterogeni, deskriptivni i neprecizni: poveznice s ekstremizmom, nasiljem, politički karakter, spomen ideologije, prihvatljivosti i neprihvatljivosti, eskalacije i tako dalje. Čini se kako gotovo svaki istraživač predlaže vlastitu verziju, te među njima postoji manje konsenzusa nego što bi bilo očekivano, pogotovo zbog političkog i medijskog značenja koje pojam radikalizacije ima.

Naime, problematika oko definicije nije ograničena na znanstvenu zajednicu, budući da je prisutna u nacionalnoj i internacionalnoj politici kao i zakonodavstvu. Svaka

država koristi neku varijantu navedenih definicija, koja posljedično ima implikacije na političku i zakonodavnu sferu – primjerice koji čin se smatra sigurnosnom prijetnjom, kako na njega valja odgovoriti, koje mjere poduzeti, kako ga kazniti, kako nadzirati imigraciju unutar države, kako odgovarati na političke akcije drugih država i slično (Sedgwick, 2010). Očigledno postoji potreba za općenitom i obuhvatnom definicijom radikalizacije, kao i pojašnjenjem pratećih koncepata ekstremizma (i političkog nasilja) te terorizma.

4.1.1. Povijesni kontekst pojma radikalizacije

'Radikalizacija' je izvedenica riječi 'radikalno', koja je korištena već u 18. stoljeću tijekom doba prosvjetiteljstva i Francuske revolucije kao marker političkog stajališta čiji su pobornici zagovarali socijalnu i političku reformu; u 19. stoljeću značenje se proširilo i na politička stajališta koja su reprezentativna za ekstrem date političke stranke. Dakle, u to vrijeme, 'radikalno' je postala često korištena riječ s definirano nenasilnim, politički tada liberalnim idejama poput republikanizma, reformacije, demokracije i ravnopravnosti spolova (Sedgwick, 2010; Schmid, 2013).

Vrlo ilustrativni primjer rečenog pružaju sufražetkinje, pripadnice pokreta za uvođenje ženskog prava glasa koji se odvijao krajem 19. i početkom 20. stoljeća primarno u Velikoj Britaniji. Sufražetkinje su u svrhu ostvarivanja jednakog prava glasa muškaraca i žena koristile metode izravne akcije koje bi se i danas smatrale radikalnima, poput štrajka glađu, vandalizma, građanskog neposluha i uništavanja javne imovine. Međutim, u navedenom primjeru nikako se ne može govoriti o modernom shvaćanju radikalizacije, s obzirom na to da su njihovi postupci bili velikom većinom nenasilni i, mnogo važnije, legitimni, pogotovo u retrospektivi (Hannah, Clutterbuck i Rubin, 2008; Sedgwick, 2013). Stoga, nužno je primijetiti kako je značenje riječi 'radikalno' (samim time i pojma radikalizacije) *relativno*, te da je prošlo temeljnu promjenu iz znaka progresivnosti, liberalizma i demokracije u suvremeni znak antiliberalizma, fundamentalizma i regresivnosti.

S tim na umu, Schmid (2013) na temelju povijesti političke ideje radikalizma predlaže njezin opis putem dva elementa: zagovaranja obuhvatne političke promjene na temelju rušenja *statusa quo* i implementiranja temeljno različite alternative; sredstva kojim se pojedinci koriste kako bi to postigli mogu biti nenasilna i demokratska ili nasilna i nedemokratska. Vidljivo je kako se radikalizacija i radikalni pojedinci ne mogu apriorno smatrati nasilnima. Drugim riječima, radikalni stavovi pojedinaca (poput otuđenosti od države, bijesa prema zapadnoj politici i nespremnosti za uključenje u politički proces) ne moraju nužno rezultirati nasilnim ili čak problematičnim ponašanjem, iako su u vakuumu slični stavovima osoba koje se radikaliziraju u teroriste (Bartlett i Miller, 2012). Budući da su teroristi ciljna skupina ovog rada, potrebno je nadograditi shvaćanje radikalizacije koje se odnosi na tu skupinu konkretno.

4.1.2. Ekstremizam i političko nasilje

Iako je radikalizacija uglavnom razmatrana kao analog ekstremizmu, utoliko što opisuje udaljenost od umjerenog i društveno prihvaćenog stava ili mišljenja, između ta dva pojma postoji temeljna povijesna i semantička razlika. Dok radikalne osobe mogu i ne moraju biti nasilne ili demokratski orijentirane, ekstremisti praktički uvijek pokazuju rigidnost u mišljenju, snažno zagovaraju društvenu i političku homogenost, autoritarnost i netoleranciju, pritom agresivno odbacujući pluralizam; povijesni primjeri ekstremizma su fašizam i njegovi oblici dominantni za vrijeme Drugog svjetskog rata, kao i kasnije osnaživanje komunizma u Sovjetskom Savezu (Midlarsky, 2011).

U razmatranju ekstremizma posebno je važna uloga ideologije, ovdje konceptualizirane kao obrasca vjerovanja i njihovih manifestacija koju ljudi koriste kako bi oblikovali, mobilizirali, usmjerili, organizirali i opravdali određene postupke (Schmid, 2011a). Zajedno s prethodno navedenim obilježjima, oslanjanje na ideologiju čini ključnu razliku između radikalnih osoba i ekstremista. Prema Schmidu (2013), ekstremisti su nespremni promijeniti mišljenje, za razliku od radikala. Čak i kod radikala koji pribjegavaju nasilnim metodama, naglasak njihovih postupaka je na *racionalno motiviranoj* promjeni postojećeg društvenog stanja u korist alternative. Ekstremisti, s druge strane,

dogmatski koriste ideologiju kako bi osigurali i zadržali političku moć. Dakle, prvi korak ka preciznom definiranju radikalizacije u kontekstu ovog rada jest shvatiti ju kao proces ne koji vodi do radikalizma, već do ekstremizma koji implicitno ili eksplicitno prihvaća korištenje političkog nasilja. Uz to, postaje nepotrebno činiti distinkciju između nasilnog i nenasilnog ekstremizma, budući da je pojedinačni ekstremist uvijek dio istog (prethodno opisanog) miljea; u protivnom nije ekstremist, već tek radikal.

Povezani problem nazire se u činjenici da mnoge vlade koriste termin 'nasilni ekstremizam' kao djelomični sinonim za političko nasilje i terorizam, pritom ne pružajući objašnjenje pojmova, kao ni razlike među njima. Sve to samo pridonosi već postojećem stanju zbunjenosti i nesigurnosti prisutnom u istraživanju radikalizacije (Nasser-Eddine, Garnham, Agostino i Caluya, 2011). Kao što je ukratko prikazano na primjeru sufražetkinja, oblici izravne akcije i političkog nasilja ponekad mogu biti legitimni. Osim štrajka glađu i uništenja javne imovine, na pamet dolaze i blokiranje prometa, politički suicid, demonstracije, pobune, sabotaža i slično. Kontekst u kojem se odvija političko nasilje nezaobilazan je i ključan za odlučivanje o njemu kao terorizmu, posebice u slučajevima nasilnog otpora političkoj opresiji; dolazi li nasilje od strane vladinih ili nevladinih aktera, koristi li se ofenzivno ili defanzivno, ima li brige o kolateralnoj šteti primijenjenog nasilja, civilnih žrtava, je li nasilje instrument provokacije ili konačna mjera neki su od faktora koji kreiraju taj kontekst (Schmid, 2013). Terorizam je stoga specifičan oblik politički nasilnog ekstremizma koji se ne može opravdati ni pod kojim uvjetom i koji se ovdje promatra kao ishod procesa radikalizacije.

4.1.3. Terorizam

Ukoliko postoji pojam koji je u sferi političkog nasilja prisutniji od radikalizacije, to je zasigurno terorizam. Međutim, može se reći da je terorizam još nejasnije definiran, s obzirom na to da je u tekućem desetljeću postao izrazito istaknut i politički nabijen. Potrebno je samo navesti činjenicu da vlada Sjedinjenih Američkih Država simultano koristi dvadesetak različitih definicija terorizma, a Easson i Schmid (2011) navode njih čak 260 u svom obuhvatnom teorijskom pregledu, pritom ilustrirajući semantičku konfuziju u

istraživanju terorizma srodnu onoj u istraživanju radikalizacije. Nažalost, trenutno ne postoji legalni ni znanstveni konsenzus oko toga što terorizam jest; štoviše, mnogi istraživači smatraju da je takav konsenzus ne samo nemoguć već primjer besmislene polemičke rasprave koja svojim inzistiranjem na formuliranju jedne obuhvatne i specifične definicije oduzima od mogućnosti shvaćanja tog fenomena. Caleb Carr (2007) jedan je od kritičara takvih pokušaja definicije, koji tvrdi da ona mora biti konceptualno široka i fleksibilna, s obzirom na to da je sam fenomen terorizma difuzan. Točnije, terorizam (ili barem njegova organizacija) je po naravi tajan, graniči sa srodnim oblicima političkog nasilja (poput gerilskog ratovanja), osobe koje ga provode mogu biti povezane i s legitimnijim oblicima političkog nasilja, poprima različite oblike, sam pojam je tijekom vremena prošao promjene u značenju te se rasprava o terorizmu nalazi na presjeku politike, prava, društvenih znanosti i opće populacije (Ganor, 2002). To su samo neki od faktora koji očigledno onemogućavaju dolazak do općenito prihvaćene definicije terorizma.

Ipak, moguće je izolirati određene elemente brojnih definicija koje bi formirale teoretsku srž tog fenomena (Schmid, 2011a). Terorizam se promatra kao dvojni koncept, doktrine o strateškoj učinkovitosti političkog nasilja usmjerenog uglavnom prema civilnim metama s jedne strane i izravne akcije (ubojstva, bombardiranja, masakra, otmice...) s druge. Događa se u tri primarna konteksta: kao oblik vladanja strahom (u represivnom, nelegitimnom političkom režimu), kao nastavak protesta i propagande započetih drugim akcijama i kao oblik ratovanja u kojem je nasilje nad civilnim metama kazna za civilnu populaciju ili sredstvo zastrašivanja i pokoravanja. Zahtjeva fizičkog izvršitelja/agenta, politički je motiviran, nužno uključuje nasilni čin ili prijetnju istim, koristi se za komunikaciju određene poruke, neposredne žrtve terorizma su različite od krajnje publike kojoj je usmjeren (primjerice vladi, medijima, rivalnim terorističkim organizacijama i slično) te je njegov željeni efekt stvaranje ekstremnog straha neproporcionalnog pukom fizičkom rezultatu. Riječ je o namjernom činu koji se uklapa u širu kampanju koja ima željeni konačni rezultat.

Prema tim elementima moguće je formulirati sažetu definiciju *terorizma kao doktrine o pretpostavljenoj učinkovitosti posebnog oblika ili taktike političkog nasilja koje*

ima za cilj stvaranje straha i prisile s jedne strane, te s druge strane kao konspiratorne prakse proračunate, demonstrativne, izravne nasilne akcije bez legalnih ili moralnih ograničenja, usmjerene primarno prema civilima i neborcima koja je izvršena zbog svojih propagandnih i psiholoških efekata na ciljne skupine (Schmid, 2011a).

Time dolazimo do definicije terorista kao agenta terorizma, izvođača terorističkog čina. Ujedno definiramo radikalizaciju kao postepeni proces osobne ideološke socijalizacije usmjerene od društveno prihvaćenih stavova prema ekstremnim pozicijama koje uključuju dihotomni pogled na svijet, čiji je konačni rezultat stvaranje namjere za izvršenje terorističkog čina. Posljednja karika u konceptualizaciji radikalizacije jest objašnjenje iste kao procesa.

4.1.4. Modeli radikalizacije

Definirajući terorizam, automatski se nameće pitanje i tko je terorist, odnosno tko i kako postaje teroristom. Postoje li specifični znakovi po kojima bismo mogli detektirati terorista? Pokušavajući otkriti uzrok terorističkog ponašanja, znanstvenici su svoja istraživanja temeljili na psihologiji i medicini. Cilj takvih ispitivanja bio je pronaći određene medicinske ili psihološke pokazatelje kojima bi se objasnila sklonost ka terorizmu i terorističkom ponašanju. Jedno od takvih istraživanja provelo se na mozgu Ulrike Meinhof, jednoj od glavnih akterica Frakcije crvene armije u Njemačkoj (Bilandžić, 2010). Znanstvenici koji su proučavali mozak Ulrike Meinhof ustanovili su da su kirurške intervencije na mozgu utjecale na njenu sklonost ka terorizmu. Međutim, u kasnijim istraživanjima, znanstvenici M. Chenshaw, M. Taylor, W. Rasch i J. Post dokazuju da su teroristi mentalno zdravi i normalni pojedinci (Bilandžić, 2010). Ne postoje specifični indikatori, tjelesni pokazatelji ili određeni psihološki profil po kojima bismo mogli sa sigurnošću zaključiti da je osoba terorist ili da ima moguću tendenciju za bavljenje terorizmom. Zbog toga pažnju treba usmjeriti na proces radikalizacije, odnosno na koji način pojedinac postaje teroristom. Ako uzmemo u obzir da je terorizam svojevrsni odgovor i reakcija na ugroženost i nezadovoljstvo određenom političkom, socijalnom, ekonomskom, kulturnom ili religijskom situacijom, možemo zaključiti da se početak

radikalizacije krije u osjećaju potlačenosti i percipiranju sebe kao žrtve (Bilandžić, 2010). Spomenuta nepravda i potlačenost mogu, ali i ne moraju biti opravdane i stvarne. No, takav osjećaj je dovoljna motivacija za pojedinca da počinje gajiti simpatije prema određenoj terorističkoj organizaciji. Terorističke organizacije djeluju unutar određenih vrijednosnih normi i načela te ih zbog toga možemo promatrati unutar koncepta vrijednosne racionalnosti (Tosini, 2007 prema Bilandžić, 2010). Također, svaka teroristička organizacija ima specifičan mindset koji ukazuje na koji način percipira svijet oko sebe, kako ona djeluje u tom svijetu i kakvi su joj ciljevi i organizacija (Bilandžić, 2010). Ako pojedinac ima motivaciju te se njegovi interesi poklapaju s mindsetom terorističke organizacije, idući korak jest prihvaćanje u terorističku organizaciju, odnosno novačenje. Proces radikalizacije i novačenja gotovo uvijek počinju „ljudskim dodirrom“ odnosno interakcijom pojedinca s određenom figurom ili autoritetom (Azinović, 2017). Taj prvi kontakt može biti unutar obitelji ili grupe vršnjaka koja dijeli slična razmišljanja i stavove. Na području Bosne i Hercegovine, Kosova, Albanije i Sjeverne Makedonije proces radikalizacije često se odvija kroz druženje u privatnim domovima. Cilj okupljanja je religijskog karaktera, koja su službena Islamska društva u regiji prozvali ilegalnim, odnosno paralelnim džamijama (Azinović, 2017). Terorističke organizacije i njihovi pripadnici novim članovima nude poštovanje, razumijevanje, potporu i novac. Upravo taj nedostatak nade i mogućnosti otvara prostor koji su radikalne ideologije spremne ispuniti (Azinović, 2017). Pojedinac razvija osjećaj za solidarnost i pripadanje skupini istomišljenika, prihvaća strukturu, ciljeve i sredstva terorističke organizacije (Bilandžić, 2010). Potiskivanjem individualnosti i razvijanjem osjećaja za pripadnost kolektivu, teroristička organizacija usađuje vlastite vrijednosti i pravila novim članovima, a njihovo kršenje i nepoštivanje se sankcionira strogim kaznama.

Razlozi formiranja terorističkih organizacija su mnogobrojni, od želje za promjenom političkog poretka, borbe za prava određenih skupina do ideje o formiranju vlastite, nove države. Isto tako, širok je spektar razloga zbog kojih pojedinac razvija interes za terorizmom. Oni mogu biti društvene, političke, religijske, ekonomske ili ideološke naravi (Hudson, 1999). Iako su pokušali naći medicinska objašnjenja za sklonost ka terorizmu, razvojem multidisciplinarnosti u znanosti, istraživači u svoja istraživanja uključuju socijalnu i politički dimenziju (Hudson, 1999). Ne postoje striktni razlozi zbog

kojih će osoba zajamčeno postati radikalizirana, no možemo ispitivati razloge i pojave koji u određenim situacijama pogoduju radikalizaciji. Stanje ekonomske krize, visoke stope nezaposlenosti, nepotizma i neučinkovite administracije utječu na život ljudi zapadnog Balkana te se jedan dio njih nađe na marginama društva (Azinović,2017). Nedostatak financijskih sredstava, disfunkcionalne i nasilne obitelji ili društvena stratifikacija mogu biti plodno tlo za stvaranje pojedinaca podobnih za radikalizaciju. Terorističke organizacije često djeluju i na poljima obrazovanja, zdravstva ili humanitarnog rada. Nemogućnost mladih da se zaposle, podijeljeno društvo koje se bavi prošlošću i nestabilna državna struktura omogućuju terorističkim organizacijama da ponude svoje „rješenje“ mladim ljudima (Azinović,2017). Iako se navedene situacije i čimbenici mogu tretirati kao opće stanje određenog društva koje utječe na svakog njegovog člana, prilikom istraživanja fenomena radikalizacije i ispitivanja konkretnih slučajeva novačenja oni se moraju uzeti u obzir kao mogući faktori koji imaju određeni značaj i težinu. Razlozi su različiti i brojni, no mi ćemo se u ovom diplomskom radu orijentirati na faktore u zatvorskom okruženju koji bi mogli utjecati na radikalizaciju pojedinca.

Iako su modeli radikalizacije terorista proporcionalno brojni njezinim definicijama i u okviru ovog rada nisu eksplanatorno izrazito korisni, u interesu temeljitosti valja se osvrnuti na dva dominantna koja ju promatraju kao postepeni proces u više diskretnih koraka. Prvi jest četverostupanjski model detaljno opisan u izvještaju Silbera i Bhatta (2007), koji je usmjeren specifično na islamsku radikalizaciju. Autori predlažu da proces radikalizacije započinje *predradikalizacijom*, izvornom točkom procesa kod pojedinca prije njegove progresije. Uključuje njihovu životnu situaciju prije no što su bili izloženi (džihadističkoj islamskoj) ideologiji: njihov status, stil života, fizičko okruženje, vjeroispovijest, edukaciju, osobine ličnosti, stupanj inteligencije i ostale faktore.

Drugi korak jest *samoidentifikacija*, faza u kojoj pojedinci pod utjecajem prethodno navedenih internih i eksternih faktora počinju istraživati ideologiju, postepeno se primičući istomišljenicima i odvajajući se od dosadašnjeg identiteta. Ovaj korak je motiviran „kognitivnim otvorom“, trenutkom u kojem osoba u potrazi za smislom iznenada „vidi svjetlo“, zamjenjujući postojeći svjetonazor novim, kojeg smatra istiniti(ji)m (Wiktorowicz,

2005). Kognitivni otvor može biti potaknut ekonomskim, socijalnim, političkim ili osobnim okidačima, poput gubitka posla, stvarne ili percipirane diskriminacije, međunarodnog konflikta ili smrti bliske osobe.

Treći korak jest *indoktrinacija*, kad pojedinci progresivno intenziviraju svoja nova vjerovanja i stavove, konačno u potpunosti prihvate (džihadističku islamsku) ideologiju kao dogmu, te zaključuju da postoje okolnosti koje zahtijevaju neki oblik izravne akcije kako bi podržali i unaprijedili određenu svrhu. Indoktrinacija je osobni čin no grupa istomišljenika u kojoj se pojedinac nalazi izrazito dobiva na značaju. Posljednji korak jest *džihadizacija*, korak u kojem pojedinci unutar grupe prihvaćaju svoju dužnost sudjelovanja u džihadu i samoodređuju se kao sveti ratnici. U konačnici započinju planiranje terorističkog čina, potom njegovu eventualnu pripremu i provedbu. Za razliku od prethodnih koraka, džihadizacija je u kontrastu veoma brza, odvijajući se unutar mjeseci ili čak tjedana.

Drugi model je zapravo sumacija socio-psiholoških perspektiva radikalizacije u Europi, te promatra taj proces na osobnoj razini. U svoj model autorica Anja Dalgaard-Nielsen (2010) inkorporira elemente sociološkog uvida Gillesa Kepela, Farhada Khosrokhavara i Oliviera Roya, konkretnije općenitu sliku kulturalnog (individualizacija, vrijednosni relativizam, motivi za traženjem identiteta, dostojanstva i značenja, percipirana diskriminacija i pritisak na Islam) i socioekonomskog konteksta (između ostalog marginalizacija, stupanj obrazovanja, međuosobna solidarnost) u koji se uklapa radikalizacija u Europi; teorije socijalnog pokreta i teorije mreža Quintana Wiktorowicza i Marca Sagemana, koje promatraju radikalizaciju kao prijenos radikalnih ideja putem socijalnih mreža unutar malih skupina u kojima kombinacija vezanja, vršnjačkog pritiska i indoktrinacije postepeno mijenja svjetonazore pojedinaca u smjeru ekstrema; te raznih empirijskih studija koje promatraju osobne motivacije za radikalizaciju koristeći metodu studije slučaja.

Autorica na temelju toga identificira šest stadija radikalizacije: identificiranje problema ne samo kao nesreće već kao nepravde, konstruiranje moralnog opravdanja za nasilje (bilo političkog, ideološkog ili religijskog), okrivljavanje žrtava, dehumaniziranje

pripadnika određene ciljne skupine korištenjem sugestivnog rječnika i pogrđnih simbola, pomicanje ili prenošenje odgovornosti sa sebe na autoritet te umanjivanje ili zanemarivanje štetnih posljedica.

Rezultat dosadašnjeg pokušaja obuhvatnog i temeljitog određivanja koncepta radikalizacije jest njena generalna definicija koja će biti korištena u daljnjem razmatranju iste u kontekstu zatvora i kaznionica.

4.2. Uloga zatvora i kaznionica u urbanom terorizmu

Od nastupa modernog urbanog terorizma u 70-im godinama 20. stoljeća zatvorsko okruženje intenzivno je promatrano kao potencijalno pogodno za radikalizaciju i regrutaciju terorista. U Europi kao i u Sjedinjenim Američkim Državama u to vrijeme počele su nicati *domaće*, nadržavne terorističke skupine kao rezultat rasprostranjenog društvenog prevrata u kasnim 60-tima – prosvjedi protiv rata u Vijetnamu, portorikanski separatizam, demonstracije kubanskih izbjeglica protiv Fidela Castra neki su primjeri okolnosti u SAD-u, dok su u Europi bili naglašeni utjecaji komunizma, ekonomska stagnacija, visoke stope nezaposlenosti i studentski nemiri (Geipel, 2007; Jenkins, 2010). Mahom ekstremno lijevo politički orijentirane, skupine poput francuske Action Directe, njemačke Rote Armee Fraktion, talijanske Brigade Rosse te američke The Weather Underground i FALN operirale su u desetljeću koje je do danas najaktivnije u povijesti urbanog terorizma.

Pogođene države po prvi puta su se suočile s izazovima moderne radikalizacije i počele razvijati razumijevanje tog procesa. Jedno od glavnih pitanja tog razdoblja, o kojem će biti opširnijeg govora kasnije u radu, jest ono o učinkovitosti i prihvatljivosti mjera odvraćanja od i kažnjavanja terorističkih činova (Geipel, 2007). Primarna takva mjera jest zatvorska kazna, koja se nameće kao logičan odgovor na počinjeni zločin u demokratskom društvu. Međutim, vrlo brzo je postalo jasno kako zatvorske kazne u slučaju terorizma predstavljaju jednako mnogo problema kao i rješenja. Osude i zatvaranje pojedinačnih terorista često su služili kao motivi za eskalaciju aktivnosti radikaliziranih skupina,

organiziranje planova spašavanja zatvorenih članova, osвете putem atentata i bombardiranja, no mnogo bitnije, rezultirali su formiranjem zatvorskih fronti.

Primjerice, pripadnici njemačkog RAF-a nastavili su manje-više nesmetano funkcionirati iza rešetaka, koristeći pomoć svojih odvjetnika da razviju unutarnje i vanjske sustave komunikacije, mrežu podrške i simpatizera, paravanske organizacije za nastavak provedbe propagande te mehanizam regrutacije potencijalnih novih članova (Pluchinsky, 1992 prema Geipel, 2007). Veoma slična situacija odvila se u Italiji, kada je vođa Brigate Rosse uhićen i osuđen na zatvorsku kaznu, da bi samo nakon pet mjeseci bio spašen iz zatvora nakon uspješnog napada na zatvorski kompleks. U međuvremenu, funkcioniranje BR-e nastavilo se u istom tonu, bez poteškoća, s obzirom na to da se vođa unutar zatvora smio slobodno kretati, te da je imao neograničene privilegije vanjskih posjeta i korištenja telefonom. Nedugo nakon toga je opet zatvoren no to je prema svemu sudeći samo dodatno radikaliziralo terorističku aktivnost (Geipel, 2007). U Francuskoj, početkom 2005. godine, Chérif Kouachi uhićen je zbog sumnje da putuje u Irak kako bi se priključio borcima Al-Qaede. Došavši u Fleury-Mérogis, francuski zatvor, upoznaje svog mentora Djamelu Beghala (Kepel i Jardin, 2017), koji je boravio u afganistanskim terorističkim kampovima te je osuđen zbog pokušaja bombardiranja američke ambasade u Parizu. Njihovim upoznavanjem, zatvor postaje inkubator koje će poslužiti radikalizaciji i razvijanju novih ideja za terorističke napade i aktivnosti. U isti zatvor dolazi i Amedy Coulibaly, uhićen zbog pljačke te također upoznaje Beghala, koji ima reputaciju džihadističkog borca i uz njega upoznaje radikalni islamizam. Deset godina nakon tog susreta, Kouachi i Beghal sudjeluju u terorističkim napadima u Parizu, napadu na redakciju Charlie Hebdo i napadu u četvrti Montrouge (Kepel i Jardin, 2017). Navedena događanja pokrenula su razvitak interesa za proces radikalizacije, te anticipirala zanimljivu ulogu zatvorskog okruženja u tom području istraživanja.

Prema tome, od adventa urbanog terorizma poznato je kako je puko zatvaranje terorista u zatvore i kaznionice u najmanju ruku potencijalno riskantno u jednakoj mjeri koliko i korisno. Osim toga, instruktivno je primijetiti kako se teroristički najaktivnije razdoblje 20. stoljeća veže ne uz Islam već uz radikalizirane (pretežito ljevičarske) politički

motivirane skupine. Međutim, u ranim 90-tim godinama započela je promjena u percepciji kako procesa radikalizacije tako i karaktera terorističkih organizacija, pod utjecajem djelatnosti al-Qaede usmjerene na Sjedinjene Američke Države. Od tada se radikalizacija sve više promatra kao proces koji vodi do distinktno islamske ekstremizacije. Njihova aktivnost započela je 1992. godine napadom na Gold Mohur Hotel u Jemenu, koji je za cilj imao ubojstvo američkih marinaca koji su u njemu odstajali na putu u Somaliju. Iako je većinom neuspješan, smatra se prvim službenim napadom al-Qaede na Sjedinjene Američke Države. Tijekom 1990-ih planirali su i/li izvršili još četiri napada. Naravno, njihova djelatnost je kulminirala napadima izvršenim 11. rujna 2001. u New Yorku, najsmrtonosnijim terorističkim činom u povijesti, s preko 9000 žrtava, od kojih je gotovo 3000 poginulih (Wright, 2006).

Napadi 11. rujna proizveli su temeljnu promjenu u kolektivnoj svijesti u odnosu na radikalizaciju i njezine opasnosti. Od tada se svakako može govoriti o dominantnoj ideji radikalizacije kao putu prema džihadu, shvaćanju koje se dodatno kristaliziralo u prva dva desetljeća 21. stoljeća (Brooks, 2011). Usporedno navedenoj promjeni, znanstveni interes za tu problematiku eksponencijalno se povećao i također se usmjerio prema Islamu. Posljedice radikalizacije postale su jasne na dramatičan i globalan način, te se intenzivno počela istraživati u nastojanju da se razumije i ujedno spriječi slične događaje u budućnosti (Jenkins, 2010).

Ključna za istraživanje radikalizacije u zatvorima pokazala su se dva kasnija događaja, koordinirano bombardiranje javnog željezničkog prijevoznog sustava u Madridu, 2004. godine te bombaški napadi u londonskoj podzemnoj željeznici 2005. godine. Oba napada su počinjena od strane islamskih terorista, spadaju u najsmrtonosnije terorističke napade u povijesti Europe i u oba slučaja radikalizacija u zatvorskom okruženju igrala je nezanemarivu ulogu.

U slučaju napada na Madrid nije nerazumno reći da se bez zatvorskog okruženja navedeni događaj ne bi ni ostvario. Naime, protagonist organizacije napada bio je Jamal Ahmidan, odgovoran za realizaciju plana Serhanea ben Abdelmajida Fakheta,

njihovog idejnog začetnika (Rotella, 2004). Iako je Fakheth planirao napade čak godinu dana prije njihovog izvršenja, prema svemu sudeći skupljajući istomišljenike, nije uspio mnogo više od razvijanja retorike mržnje unutar skupine. Tek nakon što je započeo odnos sa Ahmidanom krenuo je u stadij izravne akcije koja je naposljetku rezultirala najsmrtonosnijim terorističkim napadom u kontinentalnoj Europi (Williams, 2008). Stoga je veoma značajno usmjeriti pažnju na lik Jamala Ahmidana.

U početku uspješan vođa male, ali učinkovite operacije krijumčarenja droge iz Maroka i Nizozemske u Španjolsku, Ahmidan je uhićen i zatvoren sredinom 2000. godine. U iduće tri godine čini se kako je prošao proces radikalizacije. Tad je dobio ideju za odlazak u Irak, za prebacivanjem sina iz katoličke u muslimansku školu; nakon što je pušten na slobodu provodio je sve više svog vremena na džihadističkim web stranicama. Usporedno tome, razvio je odnos s Fakhetom, koji je pružio konačan dio fanatizma i predanosti nasilju potrebne za Ahmidanov prelazak u stadij radikalizacije, aktivnog planiranja i izvršenja terorističkog čina. Iako je Fakheth Amidanu prezentirao konture plana, Ahmidan je iskoristio svoja sredstva iz dana krijumčarenja za njegovu realizaciju – iskustvo vođenja kriminalne skupine, kontakte iz španjolskog podzemlja potrebne za nabavu dinamita, novac, automobile, telefone, sigurne kuće i ostalu infrastrukturu – te je djelovao kao njegov *de facto* financijer (Williams, 2008).

Kod londonskih napada uloga zatvora nije toliko izravna, s obzirom na to da je navodna radikalizacija Muktara Saida Ibrahima završena mnogo ranije u odnosu na londonske napade. Osim toga, njegova uključenost u cijeli događaj je marginalna, budući da je bio odgovoran za provedbu sekundarnih napada na londonski sustav javnog prijevoza, napada koji su uspješno spriječeni. Bez obzira na to, postoje indikacije da je u zatvoru preuzeo islamsku ideologiju; nakon izlaska počeo se oblačiti prema islamskim običajima, pustio bradu i razvio izrazitu predanost prema Islamu (Travis i Gillan, 2005). Postoje i naznake njegovih pokušaja regrutacije, kako drugih zatvorenika tako i osoba u njegovom svakodnevnom životu, poput susjeda (BBC News, 2005).

U svakom slučaju, dva navedena incidenta i njihova povezanost sa zatvorskim okruženjem potaknula su interes za njegovo znanstveno istraživanje, te su istaknuti samo zbog svoje značajne pozicije u relevantnoj literaturi. Dakako, postoji još desetak manje ili više jasnih primjera radikalizacije u zatvoru koji su rezultirali pokušajem izvršenja terorističkog napada, poput Richarda Reida, Josea Padille, Mohameda Achrafa i Saféa Burade, među ostalima (Neumann, 2010; Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012). Izvještaj RAND korporacije navodi kako se nakon napada na Madrid i London zatvori smatraju jednim od tri glavna fizička okruženja s najvećim potencijalnim utjecajem na proces radikalizacije, uz radikalizirane obrazovne ustanove (posebice sveučilišta) i džamije (Hannah, Clutterbuck i Rubin, 2008). Dakle, koje su to osobine zatvora i kaznionica koje su potencijalno podržavajuće za radikalizaciju zatvorenika?

4.2.1. Zatvorska okolina kao poticaj za radikalizaciju

Zatvor je na neki način intuitivno privlačna okolina u objašnjenju bilo kakve vrste devijantnog ponašanja, s obzirom na to da u općoj populaciji prevladava stav o njima kao kompleksima punih neprilagođenih, agresivnih pojedinaca, nemilosrdnim ustanovama kojima vlada strah, nasilje, neposluh; kako tvrde Gendreau, Goggin i Cullen (1999), zatvore se često promatra kao „škole za zločin“. Od takvog stava nije veliki pomak prema zatvorima kao „školama za terorizam“, pogotovo uzevši u obzir trenutnu osjetljivost na taj oblik političkog nasilja.

Što se tiče znanstvenog uvida u osobine zatvora koje mogu pridonijeti procesu radikalizacije, velik dio pruža važna studija Greshama Sykesa iz 1958. godine, u kojoj detaljno opisuje zatvorsko iskustvo kakvo prolaze zatvorenici kao rezultat okruženja u kojem se nalaze, te koje su posljedice istog. Uvodi koncept 'boli utamničenja' (eng. *pains of imprisonment*), kako naziva psihološki utjecaj egzistencije u zatvoru na pojedinca (Sykes, 1974). Taj koncept je gotovo neizbježan u raspravi o zatvorskoj radikalizaciji; praktično svaki znanstveni rad na tu temu strukturira argumente oko kostura koji je Sykes formulirao sredinom 20. stoljeća (Hannah, Clutterbuck i Rubin, 2008). Stoga ni ovaj rad neće biti iznimka, budući da je relevantan i potpun pregled tematike u suprotnom nemoguć.

4.2.1.1. Boli utamničenja

Osnovna značajka zatvorskog okruženja jest *deprivacija slobode*, prvenstveno fizičke. Zatvorenik živi u veoma maloj prostoriji – Međunarodni odbor Crvenog križa predlaže minimalnu veličinu ćelije od 5,4 m², no u praksi veličina varira između 2 i 12 m² (Deutinger, 2018). Prema tome, gubitak fizičke slobode koji prolazi jest dvojak: ograničen je iz društva u zatvorsku instituciju, ali i unutar nje same. Gubitak fizičke slobode je evidentan, no mnogo ozbiljniji je onaj implicitan. Zatvorenik je odsječen od obitelji, rodbine, prijatelja i partnera, doživljava osjećaje usamljenosti, emocionalnog gubitka i dosade. To mu pričinjava posebni psihološki stres u vrijeme kad se tek privikava na novo okruženje (Hannah, Clutterbuck i Rubin, 2008). Još bitnije, njegova izolacija predstavlja namjerno moralno odbacivanje od strane društva; pritom ga se etiketira kao kriminalca čak i nakon što odsluži kaznu, te u velikom broju slučajeva trajno gubi status punopravnog, povjerljivog člana društva (Sykes, 1974).

Pored fizičke slobode, zatvoreniku su *deprivirana dobra i usluge*. Standard života u većini slučajeva drastično pada ulaskom u zatvorski sustav. Iako je na površini adekvatan u smislu da zbrinjava osnovne potrebe zatvorenika – osigurava mu se hrana, krevet i osnovna higijena, grijanje, eventualna liječnička skrb i povremena prilika za tjelovježbu – dizajniran je da u zatvoreniku pobudi osjećaje relativne uskraćenosti. Eliminirana je svaka nepotrebna ugodna, a materijalne želje zatvorenika ignoriraju se, što je posebno štetno za sliku o sebi u suvremenom kapitalističkom zapadnom društvu, koje nerijetko materijalne tekovine izjednačuje s osobnom vrijednosti (Sykes, 1974).

Zatvorska okolina predstavlja *prijetnju osobnom identitetu i muškosti*. Oduzima im se osobni imetak i predmeti sentimentalnog značenja. Odjeća i ostali osobni predmeti mogu se koristiti kao simboli ili podsjetnici postojećih odnosa s važnim osobama ili skupinama; zapravo im se oduzimaju veze s prijašnjim identitetom, usporedno čemu ih se reducira na prezime ili zatvorenički broj. To u zatvorenicima proizvodi osjećaj alijenacije, intenzivan strah, anksioznost, gubitak privatnosti, ranjivost, smanjenja samopouzdanja i

samopoštovanja (Viggiani, 2007 prema Hannah, Clutterbuck i Rubin, 2008). Heteroseksualni zatvorenici suočavaju se s dodatnim izazovom nestanka romantične i seksualne intimnosti s pripadnicama suprotnog spola, što često stvara anksioznost vezanu za osobnu muškost i status muškarca, posebice uz poznatu latentnu mogućnost prisilnih ili voljnih homoseksualnih odnosa (Sykes, 1974).

Deprivacija autonomije je iduće obilježje zatvoreničkog iskustva (Sykes, 1974). U osnovi sukladno gubitku slobode, pojedinci u zatvoru gube svaku kontrolu nad vlastitom dnevnom rutinom, koja je regulirana striktnim pravilima i propisima umjesto društvenim običajima i osobnom navikom. Dodatno, ta pravila su često trivijalna i nejasna zatvoreniku, zbog čega nije neobično da razvija hostilni stav prema osoblju zatvora koje ta pravila provodi. Razlog neobjašnjavanja rezona kojim se odlučuje o pravilima i propisima jest uklanjanje mogućnosti njihova direktnog odbacivanja od strane zatvorenika. Takva strategija onemogućava napad na njihovu validnost, putem čega bi bilo moguće povratiti dozu samostalnosti; provedba striktnih i često arbitrarnih pravila reducira zatvorenike na pasivne promatrače vlastitog života iza rešetaka, prema riječima Hannah i suradnica (2008), na malo više od bespomoćne djece. Jasno da takvo stanje dodatno prijeti osobnoj samoučinkovitosti (procjeni vlastite sposobnosti da izvrši radnje potrebne za rješavanje specifične situacije) i općenitoj slici o sebi (Sykes, 1974).

Deprivacija sigurnosti i prisutnost nasilja također je dio stvarnosti unutar zatvora i kaznionica, nastao kao posljedica prisilne zajednice osoba sklonih agresivnom i nasilnom ponašanju. Život u takvom okruženju lišen je saznanja da se od osoba s kojima je pojedinac u svakodnevnom kontaktu može razumno očekivati osnovnu razinu poslušnosti prema zakonu i društvene ugodnosti. Gubitak sigurnosti uzrokuje psihološku bol na dva načina: sami nasilni čin usmjeren prema zatvoreniku stvara veliki akutni stres. No možda štetniji od toga jest kronični stres nastao očekivanjem budućeg nasilja, predviđanjem vlastite (ne)mogućnosti nošenja s istim, te konačno strahom od posljedica na status u zajednici zatvorenika (Sykes, 1974). Takva atmosfera pridonosi propagiranju negativne dinamike unutar zatvora, kako među zatvorenicima tako i među osobljem. Prema radu Gilligana (1996), većina zatvorskog nasilja je provocirana osobnim iskustvom osjećaja

posramljenosti, poniženosti, manjka poštovanja i izrugivanja, koje za posljedicu ima pokušaj spašavanja ili vraćanja izgubljenog digniteta, često manifestiranog kroz agresivno i nasilno ponašanje usmjereno prema percipiranom izvoru načinjene štete. U svojoj osnovi, deprivacija sigurnosti kao i ostala navedena iskustva zatvorenika mogu se reducirati na neki oblik frustracije, koja ima svoje funkcionalne izvore u samoj organizaciji zatvorskog okruženja.

4.2.1.2. Organizacijski izvori frustracija

Dakle, moguće je identificirati konkretne faktore svojstvene organizaciji zatvora i kaznionica koji potencijalno promoviraju radikalizaciju tako što u zatvorenicima stvaraju kronične, stabilne frustracije. Khosrokhavar (2013) ih identificira tri, na uzorku francuskih zatvora i kaznionica: prenapučenost, deficitarna zaposlenost osoblja te veliki prevrat osoblja i zatvorenika. Sredinom 2012. godine u francuskom zatvorskome sustavu bilo je 67,373 zatvorenika no samo 57,408 predviđenih mjesta. Prosječna prenapučenost iznosila je 114 %, no u pojedinačnim zatvorima ta brojka se ponekad penje blizu 200 %. Paralelno s time, u sustavu je prisutan globalni manjak zatvorskog osoblja, pogotovo u zatvorima u kojima se odslužuju kraće kazne. U takvima je jedan zatvorski čuvar odgovoran za nadgledanje između 90 i 120 zatvorenika, za razliku od zatvora za odsluživanje dužih kazni, gdje se nalazi jedan čuvar na 20 do 40 zatvorenika. U svakom slučaju, kombinacija prenapučenosti i manjka osoblja zasigurno intenzivira navedena iskustva zatvorenika.

Zatvorenici govore o konstantnim tenzijama koje postoje među njima, kao i između njih i osoblja. Stvara se nemogućnost praćenja odnosa između zatvorenika, forsira se adaptacija osoblja koja se manifestira u njihovom hladnom i nezainteresiranom pristupu, što dodatno pogoršava apriorno lošu atmosferu. Zatvorenici na čuvare gledaju dehumanizirano, što čuvari sami prepoznaju, te izvještavaju o nemogućnosti empatiziranja s potonjima kao posljedicu nužnosti razvitka grubog stava (Khosrokhavar, 2013). Iako je takvo stanje moguće zateći u zatvorskome sustavu generalno, mnogo je intenzivnije u

zatvorima koji su pod većim teretom prenapučenosti i manjka osoblja, poglavito onima u kojima se odslužuju kraće kazne.

Posljednji i tragičan izvor frustracija nalazi se u velikoj stopi izmjena kako zaposlenika tako i zatvorenika, ponovno posebno aktualne u zatvorima pod najvećim organizacijskim teretom. Promjene čuvara najveće su na području Pariza. Zbog navedenih loših uvjeta, uz slabe plaće, kontinuirani stres i iscrpljenost, čuvari se često prvom pruženom prilikom prebacuju izvan Pariza, u manje regionalne zatvore u kojima su uvjeti mahom bolji, posao je predvidljiviji i osigurava relativno mnogo višu kvalitetu života. To znači da se u najintenzivnijim centrima, gdje su potrebni najiskusniji zaposlenici, često nalaze upravo suprotni, neiskusni, mladi čuvari koji tek prolaze proces adaptacije. Osim toga, nema ih tko detaljno obučavati, opet zbog manjka iskustva. Zatvorenici u takvim centrima također doživljavaju značajan prevrat, s obzirom na to da 86,4 % zatvorenika odslužuje kaznu za prekršajno djelo, a samo 13,6 % njih za kazneno djelo; to znači da je velika većina zatvorenika smještena u kaznionice i zatvore na kraće vrijeme (Khosrokhavar, 2013).

Sami po sebi ti podaci nisu toliko loši, no velik utjecaj na navedene izmjene imaju stope samoubojstva. Među francuskim zatvorenicima u 2010. godini bilo je 2246 pokušaja suicida, od kojih 109 uspješnih, a u 2011. ta brojka je iznosila 1923 pokušaja, od kojih 116 uspješnih. Drugim riječima, 2011. godine zatvorenici su pokušali izvršiti samoubojstvo tri puta dnevno, a bili uspješni u prosjeku svaki deveti put, to jest jednom svaka tri dana. Situacija među zatvorskim čuvarima nije bila mnogo bolja: njihova stopa samoubojstva je 31 % viša od francuskog prosjeka. (Khosrokhavar, 2013).

Daleko od toga da je navedeno stanje jedinstveno za Francusku. Zatvorski sustav Sjedinjenih Američkih Država daleko je najveći na svijetu, s populacijom zatvorenika od oko 2,3 milijuna odraslih i stupnjem ponovnih prekršitelja od 40 % (Jones, 2014). U ukupnom smislu sustav operira na 104 % ukupnog kapaciteta, s 2 140 321 predviđena mjesta. Međutim, zatvori u 18 država izvještavaju o popunjenosti značajno većoj od predviđene maksimalne. Među njima se ističu Illinois (150 %), Ohio (132 %),

Massachusetts (130 %) i Nebraska (128 %; Carson, 2015). Ujedinjeno Kraljevstvo (Engleska i Wales) sadrži populaciju od otprilike 87 500 odraslih zatvorenika, što je 110 % ukupnog predviđenog kapaciteta. Australaska populacija od otprilike 29 100 odraslih zatvorenika iznosi 112 % ukupnog kapaciteta, dok su stope opterećenja kapaciteta dramatično više u slabije razvijenim zemljama: Iraku (~140 %), Pakistanu (~160 %), Indoneziji (~205 %) i Filipinima (ekstremnih 464 % u 2014. godini; WPB, 2014). Prenapučenost, manjak osoblja, velike stope obrata i ostale značajke zatvorskog okruženja doprinose kroničnom osjećaju frustracije kod zatvorenika, koji obilježava njihovu svakodnevicu i čini ih potencijalno ranjivom skupinom, te nužno zahtjeva određeni pokušaj adaptacije; on se razlikuje od osobe do osobe. Pojedinačne osobne karakteristike, prema tome, također treba kratko razmotriti, posebno u kontekstu ranjivosti na radikalizaciju.

4.2.1.3. Karakteristike zatvorenika ranjivih na radikalizaciju

Iz dosadašnjeg pregleda postaje jasno da je zatvorsko okruženje prepuno organizacijskih i iskustvenih karakteristika koje stvaraju izrazit sociopsihološki stres svakom zatvoreniku. Međutim, većina osoba u zatvoru ne biva radikalizirana u teroriste. Koje su to značajke koje bi pojedinca učinile prijemčivijim za taj proces? Odgovor, čini se, nije nimalo jednostavan.

Prvenstveno, sva relevantna istraživanja pokazuju kako ne postoji jedan profil terorista, osim u najopćenitijem, statističkom smislu te riječi. Drugačije rečeno, moguće je uprosječiti pojedinačne karakteristike poput dobi (rane do srednje 20-te), spola (muškarac), ličnosti, kognitivnog i bihevioralnog stila (autoritarno-ekstremistička struktura ličnosti, rigidni kognitivni stil, konvencionalni obrasci ponašanja) i socioekonomskog statusa (blago nadprosječna edukacija, neoženjen, gradskog porijekla) u općeniti skup, no njihova varijabilnost je takva da čini prediktivnu moć spomenutog skupa izrazito ograničenom (Hudson, 1999). Nalazi upućuju na kliničku normalnost terorista, odnosno, odsutnost psiholoških poremećaja; pokazuju spremnost na ekstremno nasilje, ali ona se promatra kao ekstra-normalna, ne kao rezultat abnormalnosti. Iako postoje klinički mentalno poremećeni radikalizirani pojedinci, vrlo su rijetki u apsolutnom smislu, dok je

njihov broj relativno veći u slučajevima samotnjačkih terorista; u terorističkim organizacijama gotovo ih se ne nalazi, budući da predstavljaju znatan sigurnosni rizik (Schmid, 2013). Pozadine terorista veoma su raznolike - do terorizma se dolazi brojnim životnim putovima.

Bez obzira na to, u literaturi je moguće pronaći pojedine pokušaje tipologije, pa tako Peter Nesser (2010) predlaže generičke socijalne profile potencijalnih islamskih terorista u Europi. Među njima se nalaze legalni i ilegalni imigranti, političke izbjeglice, osobe koje su se preobratile na Islam, osobe s kriminalnom prošlosti i prethodnom ovisnosti o drogama. Neki se radikaliziraju zbog percipirane osobne nepravde, vlastitih problema i frustracija, dok drugi na taj put kreću na poticaj članova obitelji, rodbine ili prijatelja.

Na temelju toga, Tore Bjørgo formirao je tri općenita tipa potencijalnih terorista: ideološke aktiviste (motivirane ideologijom i političkim problemima, najčešće u ulogama vođe, veterana ili uzora unutar terorističke skupine), skitnice (koji traže prijateljstvo, identitet i zaštitu, uključujući nedavno konvertirane osobe) i socijalno frustriranu mladež (koji imaju osobna iskustva diskriminacije, marginalizirani pojedinci, ponekad s kriminalnim dosjeom; Schmid, 2013). Na istom tragu, Matt Venhaus (2010) u kontekstu Sjedinjenih Američkih Država prepoznaje frustrirane osvetnike, osobe željne statusa i prepoznavanja, osobe u potrazi za identitetom i pripadanjem, kao i osobe u potrazi za uzbuđenjem kao posebno ranjive na radikalizaciju. McCauley i Moskalenko (2011) upotrijebili su nešto širi pristup, identificirajući razne mehanizme individualne i grupne radikalizacije, poput već spomenutih osobnih frustracija i percipiranih nepravda, zatim grupnih frustracija, grupne izolacije, osjećaja mržnje, grupne polarizacije prema ekstremnim stavovima, mučeništva, međugrupnog natjecateljstva i romantičnog odnosa s prethodno radikaliziranom osobom. Premda se radi o interesantnom pristupu, navedene klasifikacije još uvijek nisu demonstrirale značajnu praktičnu korist (Schmid, 2013).

Sve to ilustrira veoma općenitu sliku koja nije sasvim primjenjiva u okruženju zatvora i na njihovu populaciju. Točnije, s obzirom na to da ne postoji općeniti profil

terorista ili osobe posebno ranjive na proces radikalizacije, ne može se govoriti ni o takvom profilu zatvorenika. Prema tome, potrebno je na individualnu radikalizaciju gledati drugačije.

4.2.1.4. Proces radikalizacije zatvorenika

Umjesto pitanja 'Kakav je profil zatvorenika ranjivog na radikalizaciju?' i 'Kako organizacijska struktura zatvora i kaznionica utječe na proces radikalizacije?', mnogo vrijednije se pokazalo pitanje 'Kako pojedinačni zatvorenici reagiraju na boli utamničenja i kakva reakcija pogoduje radikalizaciji?'. Ako promotrimo navedene činjenice iz te perspektive, pruža se prilika za reinterpretaciju procesa.

Nužno je pritom krenuti od pretpostavke da iskustvo boravka u zatvoru na pojedince ne utječe na jednostavan i jednosmjernan način. Sve je zastupljenija pozicija koja naglašava dinamički međuodnos zatvorenika s jedne strane (zajedno s njegovim jedinstvenim osobinama, kulturalnim, socijalnim i psihološkim iskustvima) i zatvorskog konteksta s druge (zajedno s deprivacijama slobode, dobara, usluga, autonomije, sigurnosti, prijetnjom muškosti i osobnom identitetu te pratećim frustracijama koje iz tog konteksta proizlaze); za objašnjenje radikalizacije niti jedan element zasebno nije dovoljan, no oni se susreću u načinu na koji se pojedinac nosi s izazovima koje život u zatvoru donosi (Liebling i Maruna, 2005).

U ovom slučaju sintagmom 'način na koji se pojedinac nosi s izazovima' označava se proces individualne prilagodbe na novu, zatvorsku sredinu. Prilagodba podrazumijeva navikavanje na okolinu i asimilaciju u širu populaciju zatvorenika, što se događa kad pojedinac prihvati običaje i kulturu ponašanja zatvorske zajednice (Schmid, 2013). Upravo u tom procesu nalazi se sinergija osobnih i organizacijskih faktora, budući da njegov uspjeh ovisi jednako o jednim koliko i o drugima; riječ je o njihovoj interakciji, ne o adiciji. Primjerice, priključenje pojedinca postojećoj skupini zatvorenika može biti motivirano strahom, potrebom za sigurnosti, potrebom za identitetom, željom za statusom ili nekim drugim razlogom, te se može ili ne mora kretati prema terorizmu. Drugi pojedinac možda

će pokušati organizirati vlastitu skupinu dok treći neće imati potrebu za grupnom interakcijom kao načinom prilagodbe. Takav pluralizam ishoda zasigurno se može promatrati kao jedno od objašnjenja izrazite nepredvidivosti radikalizacije. Međutim, čini se da su joj najpodložniji oni pojedinci koji se neuspješno nose sa zahtjevima zatvorske okoline (Liebling, 1999).

Kod takvih osoba susreće se specifičan, intenzivan i kroničan oblik ranjivosti opisan u radu Trujillo, Jordána, Gutiérreza i Gonzáleza-Cabrere (2009) četvero stadijskim modelom: fizičke nemoći, kontinuirane poniženosti, zbunjenosti između stvarnosti i fantazije te ravnoteže između nade i straha. Rezultat navedena četiri stadija jest kontingencija uvjeta u kojoj se pojedincem može manipulirati, učiniti ovisnim i voljnim za suradnju.

Trujillo i suradnici (2009) opisuju konkretan hipotetski primjer. Od trenutka kad je osoba zatvorena, pati od posljedica neželjenih, nepredvidivih i neizbježnih međuodnosa između sebe i nove fizičke i socijalne okoline u kojoj se nalazi, koju smatra hostilnom i prijetećom. Postepeno razvija fizičke, emocionalne i kognitivne poteškoće. U samom početku akutni i kronični uzročnici stresa izazivaju tjelesne simptome kao što su malaksalost, poremećaj biološkog ritma, gastrointestinalni problemi, gubitak apetita, psihosomatska bol i slabljenje imunosnog sustava. Osoba se već u tom trenutku nalazi u stanju povišene receptivnosti na vanjske utjecaje. Nakon nekog vremena fizičkim poteškoćama pridružuju se one kognitivne. Preciznije, nije neobično susresti se s određenim deficitima u pažnji i percepciji, manifestacijama amnezije varijabilnog intenziteta, te epizodama depresije; one ponekad mogu dovesti i do simptoma panike.

Naravno, u takvim uvjetima osoba osjeća nesigurnost prouzročenu gubitkom kontrole nad vlastitim fizičkim i mentalnim stanjem. Kao posljedica, kod zatvorenika se može javiti manjak konvergencije govora, misli i djela; nekoherentnost se pojavljuje zbog izostanka primjerenih bihevioralnih resursa koji bi bili iskorišteni u svrhu učinkovite borbe sa zahtjevima zatvorskog okruženja. U ovom razdoblju osoba je najčešće pasivna. Daljnji razvitak pojedinčevog stanja uključuje gubitak kontakta sa socijalnom stvarnosti, izolaciju

koju prate osjećaji krivnje te poteškoće u moralnoj orijentaciji. Kad dođe do te točke, zatvorenik je u kriznom stanju, izrazito oprezan, potresen, iritabilan i sklon ekscesivnom ponašanju. Paralelno tome ulazi u emocionalna stanja uzbuđenog nezadovoljstva (mržnje, ljutnje, sumnje, averzije, napetosti) i opuštenog nezadovoljstva (poniženja, straha, dosade, tuge, apatije, frustracije). Drugačije rečeno, nalazi se između stanja nade i straha. Riječ je o neučinkovitoj, frustriranoj osobi s negativnim stavom kojoj su iscrpljene mogućnosti rješavanja vlastitih problema. U konačnici je maksimalno ranjiva, kognitivno otvorena i spremna za bezuvjetnu asimilaciju u prijemčivu skupinu zatvorenika (Hannah, Clutterbuck i Rubin, 2008; Trujillo, Jordán, Gutiérrez i González-Cabrera, 2009).

Među njima se ističu skupine izraženog religijskog karaktera. Religija i religijsko preobraćenje poznati su elementi zatvorskeg života budući da mnogo nude ranjivim zatvorenicima na duhovnom, psihološkom, čak fizičkom i materijalnom nivou. Omogućava spoznaju novog svjetonazora, alternativni način života kao bijeg od surovosti zatvorske svakodnevnice. Pruža set pravila koji vraća dio izgubljene kontrole nad sobom i vlastitim životom. Također, takva skupina predstavlja mrežu socijalne podrške, barem djelomičnu zaštitu od nasilja kao i mehanizam za smanjenje agresije i tenzija prisutnih u interakcijama s ostalim zatvorenicima. Potencijalno služi kao signal rehabilitiranosti i predanosti društveno prihvatljivom ponašanju, pritom vraćajući izgubljeno povjerenje društva. Konačno, vjerske skupine ponekad nude i praktične prednosti - zatvoreniku pružaju određene povlastice kao što su bolje ćelije, mogućnost slanja i primanja pisama, više dozvoljenih vanjskih posjeta i slično (Hannah, Clutterbuck i Rubin, 2008).

Stoga je lako razumjeti zašto su religijske, među njima i islamske, skupine zatvorenika posebno privlačne osobama u prethodno opisanom ekstremno ranjivom stanju. Pružaju vrlo privlačan način povratka u emocionalni balans i način oporavka izgubljene psihosocijalne autonomije. Islamske grupe su, dakako, privlačne prvenstveno muslimanskim zatvorenicima, no valja imati na umu kako preobraženja na Islam tijekom služenja zatvorske kazne nisu rijetkost.

U većini slučajeva, džihadistička radikalizacija ranjivih pojedinaca započinje kontaktom s jednom, karizmatičnom, prethodno radikaliziranom osobom (često

muslimanskim imamom) koja igra ulogu novačitelja (eng. *recruiter*); iako je samoradikalizacija moguća (i nešto drugačija, poglavito u pretpostavki da ne zahtjeva navedenu razinu sociopsihološke krhkosti te u indirektnom, ali postojećem odnosu sa skupinama, kao i izoliranom pokušaju izvršavanja terorističkog čina), najčešće se događa u interakciji s drugom osobom koja nastoji stvoriti asimetričan odnos (Khosrokhavar, 2013). Točnije, pokušava zadovoljiti osnovne potrebe ranjive osobe, pružajući podršku koja joj je potrebna za psihofizički i emocionalni oporavak, kao i socijalnu zaštitu. Zapravo se radi o manipulaciji kojoj je cilj usađivanje novih smjernica i pravila ponašanja u ranjivog zatvorenika i istovremeno brisanje njegova prijašnjeg identiteta. Koriste krizu u kojoj se nalazi kako bi u njemu pobudili adekvatnu razinu samodostatnosti, ali i kapaciteta za konfrontaciju (Trujillo, Moyano, León, Valenzuela i González-Cabrera, 2005 prema Trujillo, Jordán, Gutiérrez i González-Cabrera, 2009). Ukoliko je taj pokušaj uspješan, organizacijske značajke zatvora također igraju eksplicitnu ulogu u procesu radikalizacije.

Naime, Khosrokhavar (2013) tvrdi kako je frustracija koju one proizvode u ranjivom zatvoreniku pod utjecajem pripadnosti zatvorskoj skupini. Preciznije, frustraciju dijeli na dva tipa. Prvi tip je frustracija koju prolaze svi zatvorenici nezavisno od njihove religije i sustava vjerovanja; on obuhvaća već spomenute deprivacije poduprte zatvorskim kontekstom (primjerice nemogućnost održavanja redovite osobne higijene zbog kapacitativnog preopterećenja; Sykes, 1974). Drugi tip je izravno povezan s osobnom vjeroispovijesti i mnogo je snažniji prediktor radikalizacije, zbog toga što utječe na temeljne stavove i osjećaje pojedinca. Frustracije specifične za Islam u zapadnim zatvorima mogu se lakše izazvati, prema tome i lakše iskoristiti kao mehanizam za radikalizaciju. Jedan faktor koji tome doprinosi jest mali broj muslimanskih imama, koji kontinuirano podsjećaju muslimanske zatvorenike da ne mogu regularno obnašati svoje vjerske dužnosti (među kojima se posebno ističe kolektivna molitva petkom).

Štoviše, u francuskom primjeru koji Khosrokhavar (2013) opisuje, poteškoće susreću i u mjesecu Ramazana kad im se zbog organizacijskih uvjeta otežava mogućnost posta. Problem hrane mnogo je širi, s obzirom na to da se zatvorska hrana vrlo rijetko smatra dopustivom prema standardima propisanim Kur'anom (*halal*). Kršćani i Židovi u

zatvoru uglavnom se ne susreću s takvim problemima, zbog čega u islamskoj zajednici zatvorenika vlada percepcija sustavne religijske diskriminacije. Također, u uvjetima prenapučenosti i manjka osoblja postaje gotovo nemoguće nadzirati pojedinačne interakcije među zatvoreniciima što je upravo kanal kojim se radikalizacija u zatvorima najčešće odvija (Hannah, Clutterbuck i Rubin, 2008).

Sumirano, radikalizacija u zatvorima realan je događaj kojeg pospješuje interakcija osobnih i kontekstualnih faktora, te se u većini slučajeva odvija u asimetričnom odnosu s prethodno radikaliziranim, karizmatičnim pojedincem unutar šire skupine (muslimanskih) zatvorenika. Prema tome, potrebno je analizirati kako zatvori adresiraju taj problem na organizacijskoj razini, kako države na nacionalnom, te koliko je on zapravo izražen.

4.3. Organizacijski odgovori na radikalizaciju zatvorenika

Jednako kao što se organizacijskim karakteristikama zatvorske sredine radikalizacija može pospješiti, može se i umanjiti, pa čak obrnuti, u procesu deradikalizacije. Ovdje je neophodno naglasiti razliku između razdvajanja (eng. *disengagement*) i deradikalizacije (eng. *deradicalisation*), budući da se često promatraju kao značenjski jednaki pojmovi. Deradikalizacija opisuje kognitivno odbacivanje radikalnog vrijednosnog sustava, vjerovanja i stavova – jednostavnije, promjenu mišljenja (Schmid, 2013). U kontrastu s tim, razdvajanje opisuje tek bihevioralno udaljavanje od radikalizacije, ortogonalno u odnosu na promjenu mišljenja. Dakle, osoba se može prestati ponašati radikalno (nasilno, prema terorističkom *modus operandi*), no zadržati radikalne stavove i vjerovanja, na taj način implicitno podržavajući radikalno ponašanje (Bjørge, 2009). Veoma je bitno tu distinkciju imati na umu prilikom rasprave o organizacijskim odgovorima na zatvorsku radikalizaciju.

Najšire rečeno, na razini zatvorske okoline odgovori na radikalizaciju dijele se na *restriktivne* (ograničavajuće) i *ameliorativne* (popravljačke) mjere (Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012). Restriktivne mjere obuhvaćaju ograničenja zatvorskih usluga

(Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012) te fizičke i administrativne intervencije (Useem i Clayton, 2009), no među njima postoji određen stupanj preklapanja.

4.3.1. Restriktivne mjere protiv radikalizacije zatvorenika

Osnovna mjera tog tipa jest stvaranje uvjeta koji omogućavaju uspostavljanje i održavanje reda u zatvoru. Tamo gdje takvo što nije moguće, mnogo je veća vjerojatnost kako incidenata nasilja među zatvorenicima općenito, tako i uspješne radikalizacije pojedinaca. Utjecaj skupina je u tim slučajevima izraženiji zbog toga što su povlastice pripadanja (sigurnost, podrška i slično) vrijednije, a radikalizirani pojedinci (teroristi) lakše se utapaju u općeniti nered i na taj način slobodnije provode regrutaciju. Već spomenuta problematika nadgledanja pojedinačnih interakcija dolazi do ekstrema - postaje gotovo nemoguće detektirati neobične signale procesa radikalizacije (Hollywood, Snyder, McKay i Boon, 2004).

Zatvori iz tog razloga implementiraju specifična pravila i mjere poput potpune zabrane nošenja duge kose i civilne odjeće unutar zatvorskog kompleksa, detaljnog informatiziranog praćenja aktivnosti pojedinačnog zatvorenika (putem obaveznih zatvorskih iskaznica i predodređenih, kao i nasumičnih kontrola), postavljanja detektora metala na mjesta očekivanog velikog prometa (ulaze, hodnike), instalacije nadzornog sustava; intenzivno se nadgledaju skupine zatvorenika, a pripadnost zatvorskim bandama u nekim slučajevima je kažnjavana administrativnom segregacijom (smještanjem u samice; Useem i Clayton, 2009).

Čuvari su obvezani određeni dio radnog dana provesti u zatvorskim patrolama, razgovarati s zatvorenicima i skupljati informacije, koje organiziraju u izvještaje (Useem i Clayton, 2009). Također, mnogi zatvori zapošljavaju menadžmentske timove koji skupljaju vrlo velike količine podataka o djelatnosti zatvora, do razine pojedinačnih žalbi. Njujorške kaznionice prate više od 600 indikatora, uključujući čistoću sanitarnih čvorova, broj zatvorenika koji pohađaju religijske službe, količinu prekovremenih sati rada čuvara i vrijeme čekanja na medicinsku skrb (Horn, 2008).

Navedene i druge mjere osiguravaju veoma niske stope nasilja među zatvorenicima i nasilja usmjerenog na čuvare, u zatvorima u kojima je *moгуća njihova implementacija i konzistentna provedba* (Useem i Clayton, 2009). Ukoliko pažljivo promotrimo na što su takve mjere usmjerene, vidljivo je kako mnoge zapravo adresiraju organizacijske i administrativne faktore u zatvorskom okruženju koji u zatvorenicima produciraju frustraciju – manjak sigurnosti, nadzor, neadekvatni higijenski uvjeti i slično. Stoga, prema učinku ih se vrlo lako može promatrati i kao ameliorativne mjere, budući da mehanizmima restrikcije osiguravaju kvalitetnije uvjete života zatvorenika, na taj način indirektno smanjujući vjerojatnost radikalizacije i utjecaja već radikaliziranih pojedinaca na ostale zatvorenike. Međutim, postoje i izravne restriktivne mjere kojima se taj problem adresira.

Prva među njima je postavljanje *ograničenja na zatvorske imame*. Velika pozornost se posvećuje provjeri i kontroli imama kojima se dopušta vođenje religijskih obreda unutar zatvora, budući da se radikalizacija često provodi jedan na jedan. Nakon terorističkih napada na New York 2001. godine, Savezni zatvorski ured Sjedinjenih Američkih Država obustavio je zaposlenje novih zatvorskih imama, te se ta zabrana provodila godinama nakon njenog uvođenja. Jednako agresivno reagirale su i mnoge europske države poput Francuske i Engleske. Trenutačno se zabrana zapošljavanja ne provodi te se čak dopuštaju imami volonteri, no proces dobivanja službene dozvole izrazito je strog, jednako kao i praćenje njihovih aktivnosti unutar zatvora. Nije im dopušteno slobodno kretanje, u svakom trenutku imaju pratnju, ne smiju govoriti na arapskom tijekom obreda i blisko surađuju s zatvorskim osobljem u nadgledanju muslimanskih zatvorenika (Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012; Useem i Clayton, 2009). Toliko agresivan set pravila i njihovog provođenja u praksi rezultira manjkom zatvorskih imama u odnosu na populaciju muslimanskih zatvorenika, budući da se vrlo malo ljudi želi podvrći takvoj kontroli, a još manje njih taj proces uspješno prođe, što u praksi može imati kontraproduktivan učinak.

Druga restrikcija konkretno usmjerena prema problemu radikalizacije jest *ona na teroriste* (apriorno radikalne zatvorenike koji odslužuju zatvorsku kaznu zbog pokušaja izvršavanja terorističkog čina). Razlog iza tih mjera vrlo je sličan onima koje se tiču imama; s obzirom na to da se proces radikalizacije u zatvorima promatra prvenstveno kroz utjecaj pojedinačnog 'radikalizatora' na pojedinačnog zatvorenika, na teroriste i osobe identificirane kao radikalizatore stavljaju se dodatna, često ekstremna osobna ograničenja. Generalno, radi se o pokušajima koncentracije (držanja svih rizičnih zatvorenika na jednom mjestu), separacije (njihovog odvajanja od općenite zatvorske populacije) i izolacije (njihovog pojedinačnog odvajanja; Neumann, 2010).

U Sjedinjenim Američkim Državama, visoko rizične zatvorenike uglavnom se posebno segregira, šalje u komplekse najvišeg stupnja sigurnosti (poput onog u zaljevu Guantanamo, gdje je smješteno njih čak 150) ili u posebna postrojenja – jedinice upravljanja komunikacijom (eng. *Communications Management Units, CMU*; Jones, 2014; Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012). U njima zatvorenici žive u pojedinačnim ćelijama, onemogućen im je bilo kakav oblik komunikacije s drugim zatvorenicima i s vanjskim svijetom. Intenzivno i intruzivno su nadgledani i regularno ispitivani, ponekad ekstremnim metodama koje prema mnogima graniče s mučenjem ili to već jesu, što je predmet značajne i dugotrajne kontroverze.

U Europi se takvi zatvorenici slično tretiraju. Generalno se koristi dvostruki pristup, disperzije u slučaju manje rizičnih pojedinaca i koncentracije kod visoko rizičnih, u pravilu osuđenih terorista (Neumann, 2010). Primjerice, Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska i Španjolska teroriste ne odvajaju ni na koji način, već ih nasumično miješaju s općom zatvorskom populacijom, premda ih se smješta u komplekse visoke sigurnosti. Tamo ih se posebno nadgleda, podložni su regularnim pretragama, ograničena im je sloboda kretanja i često mijenjaju ćelije ili čak zatvore (Jones, 2014).

Nizozemska je jedina država (od petnaest navedenih) koja primjenjuje potpunu koncentraciju terorista. Smješteni su u takozvanom 'terorističkom krilu' zatvora u Vughtu, no to je moguće objasniti njihovim izrazito malim brojem. Naime, samo ih je pet.

Zanimljivo, dopuštena im je međusobna komunikacija, budući da je nelegalno trajno izolirati zatvorenike prema europskoj konvenciji ljudskih prava (Neumann, 2010). Razlog zbog kojeg je Nizozemska iznimka glede koncentracije jest činjenica da odvajanje većeg broja terorista od opće zatvorske populacije i njihovo zatvaranje na jednom mjestu može imati ozbiljne negativne posljedice.

Ujedinjeno Kraljevstvo nenadano je pružilo upravo takav primjer 70-ih godina prošlog stoljeća, kad je Vlada odlučila koncentrirati pripadnike Irske republikanske armije (paravojne revolucionarne armije koja se u to vrijeme borila za nezavisnost Irske politički nasilnim metodama). To je rezultiralo stvaranjem velikog socijalnog pritiska za konfirmacijom i pripadnike IRA-e uglavnom dodatno radikaliziralo. Organizirali su dnevne vojne vježbe kako bi poboljšali vještine rukovanja oružjem i eksplozivima, strukturirano nadograđivali političko znanje i održavali svijest o situaciji van zatvora (Silke, 2011 prema Jones, 2014). Iako i pristup disperzije ima svoje nedostatke (u vidu poticanja formacije klastera istomišljenika na različitim lokacijama umjesto jedne velike grupe), relativno se pokazao prihvatljivim.

Konačna mjera restrikcije usmjerena na problem radikalizacije u zatvorima ujedno je i potencijalno najkontroverznija: na *literaturu dostupnu u zatvorskim knjižnicama*. Sama po sebi mjera se čini razboritom; osnovni cilj jest onemogućiti diseminaciju literature koja ima eksplicitno radikalnu, ekstremnu poruku, direktno potiče na nasilje ili terorizam. Dakle, ideja je blokirati tok radikalizirajućih informacija. No u kontrastu s idejom, pokušaj njene implementacije u američki zatvorski sustav pokazao se nezadovoljavajućim (Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012).

Savezni zatvorski ured je 2004. godine donio odluku o sanaciji zatvorske literature koja potiče nasilje ili podržava nacionalni i internacionalni terorizam. Plan je bio provesti iscrpnu recenziju materijala u zatvorskim knjižnicama u svrhu sastavljanja popisa zabranjene literature, što se pokazalo suviše intenzivnim (Banerjee, 2007 prema Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012). Umjesto toga, Ured je prezentirao popis dopuštene literature, koji je zbog straha od optužbi diskriminacije uključivao sve značajne religije, ukupno njih 20

(Goodstein, 2007 prema Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012). Takva, negativna definicija prouzročila je izbacivanje svih materijala koje se na tom popisu nisu našle, dok je na listi navedeno do 150 naslova i 150 multimedijalnih resursa za svaku od 20 religija. Jedino što je nakon provedbe sanacije preostalo od islamske literature jest Kur'an i poneka knjiga Muhamedovih izreka, dvije trećine židovskih materijala je izbačeno, kao i značajan dio kršćanskih; ono što je ostalo netaknuto pokazivalo je jasnu pristranost prema kalvinizmu i popularnim evanđeljima (Goodstein, 2007 prema Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012). Odluka je povučena nakon svega nekoliko mjeseci, tijekom kojih je oštro kritizirana kako idejno tako i realizacijski. Trenutačna praksa u Sjedinjenim Američkim Državama i zemljama Europe jest usmjerena na nadzor i recenziju rizičnog materijala koji u sustav ulazi vanjskim kanalima, poput već spomenutih imama, te je sličan budući pokušaj restrikcije literature zakonom zabranjen u SAD-u.

Kratak pregled restriktivnih mjera ilustrira ih kao pretežito usmjerene na pokušaje razdvajanja umjesto aktivne deradikalizacije. Izolacija zatvorenika i pokušaji kontroliranja radikalizacijskih utjecaja primarno djeluju na biheviornu dimenziju radikalizacije, dok kognitivnu uglavnom zanemaruju. Postoji legitimno pitanje o njihovoj opravdanosti, s obzirom na to da stvaraju potencijalno frustrirajuće uvjete koji pogoduju radikalizaciji, poput percipirane religijske diskriminacije (uklanjanje literature, kronični manjak imama) i segregacije rizičnih pojedinaca.

4.3.2. Ameliorativne mjere protiv radikalizacije zatvorenika

U kontrastu s restriktivnim mjerama, ameliorativne se naizgled više fokusiraju na rehabilitaciju, koja također može biti direktna i indirektna. Indirektne ameliorativne mjere su djelomično dotaknute ranije u raspravi o poboljšanju zatvorskih uvjeta (na primjer rješavanjem problema sigurnosti zatvorenika i međusobnog nasilja). Na tom tragu, osnovna ameliorativna mjera protiv radikalizacije je aktivno poboljšanje uvjeta zatvorskog života. Ističu se smanjenje prenapučenosti, poboljšanje medicinske skrbi, higijenskih uvjeta, kvalitete hrane, ležajeva i opremljenosti knjižnica, među ostalim (Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012).

Nameću se, pritom, dva zanimljiva pitanja. Prvo je gotovo filozofskog karaktera, o tome gubi li se smisao zatvorske kazne ako se eliminiraju ili barem umanje neke njezine neugode; ima li društvo uvijek dužnost osigurati povoljne uvjete života, i gdje se povlači ta granica? Nije nerazumno misliti upravo o fizičkim izazovima kao najreprezentativnijim elementima kažnjavanja društveno neprihvatljivog ponašanja. Nije li to samo dio duga koji je zatvorenik preuzeo na sebe kad je prekršio društveni ugovor počinivši zločin? Instruktivni primjeri poput norveškog zatvora Halden i prethodno referenciranih studija nalažu da bolji uvjeti imaju potencijalno značajne pozitivne efekte na zatvorenike.

Norveški Halden je kompleks maksimalne sigurnosti koji pruža simulaciju života izvan zatvora. Neke od njegovih jedinstvenih značajki su prostrane, potpuno opremljene ćelije s televizorom, stolom, hladnjakom, tuš-kabinom i toaletom te nezaštićenim prozorom. Prožet je komunalnim prostorijama nalik dnevnim boravcima, zatvorenici su obavezni biti u ćelijama tek 12 sati, čak novčano poticani na izlazak iz nje. Ne posjeduje konvencionalne sigurnosne uređaje poput bodljikave žice, električnih ograda i nadzornih tornjeva, čuvari su nenaoružani i u slobodnoj interakciji sa zatvorenicima. Osigurani su i poticani česti posjeti rodbine i prijatelja; u specifičnim uvjetima postoji mogućnost 24-satnog boravka zatvorenika s rodbinom i voljenima u odvojenoj rezidenciji. Sve to rezultira gotovo nepostojećim stopama nasilja unutar zatvora i niskom stopom recidiva na nacionalnoj razini, što je posebno impresivno uzevši u obzir činjenicu da su u njemu smješteni zatvorenici koji su procijenjeni kao maksimalno opasni – silovatelji, ubojice, počinitelji nasilnih zločina (Benko, 2015; Johnsen i Granheim i Hegelsen, 2011).

Zajedno s uvidima koje pruža Sykes (1974) o psihološkom teretu etiketiranja i moralnoj osudi društva kao dominantnom izazovu zatočeništva te nalazima o smanjenju nasilja i vjerojatnosti radikalizacije u zatvorima (Useem i Clayton, 2009), u najmanju ruku se čini kako na same zatvorenike povoljni životni uvjeti imaju pozitivan utjecaj. Ako gledamo zatvore kao centre za rehabilitaciju, teško je zagovarati manje humane uvjete kao opravdane.

Drugo je pak pitanje praktične naravi: učinkovito poboljšanje uvjeta zahtjeva materijalne resurse. Je li pojedina država spremna i u mogućnosti preuzeti financijski teret potreban za rješavanje problema kao što su prenapučenost i manjak zaposlenika? U protivnom, alternativno rješenje jest drastično smanjenje zatvorske populacije, što generalno nije izvedivo. U svakom slučaju riječ je o politički ili financijski tromim promjenama, koje nisu realne na kratkoročnom planu (Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012).

Usko povezano za poboljšanje uvjeta jest nastojanje poboljšanja tretmana muslimanskih zatvorenika. Točnije, odnosi se na mogućnost diskriminacije ili uvredljivog ponašanja prema njima od strane zatvorskog osoblja, budući da ono svakako može biti gorivo za radikalizaciju. Već spomenuti problemi manjka imama, s *halal* hranom, mogućnostima opserviranja Ramazana također spadaju u ovu mjeru. Može ih se pokušati barem djelomično svesti na manjak obuke zaposlenika, njihovo neznanje i nerazumijevanje povezano s Islamom (Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012). Bez osnovne razine znanja i razumijevanja, od osoblja se ne može očekivati ni generalna osjetljivost prema muslimanskim zatvorenicima, što oni vrlo lako mogu interpretirati kao oblik diskriminacije, ni specifična osjetljivost potrebna za identifikaciju stvarnih znakova radikalizacije. Postoji realni deficit sustava strategija, podrške i treninga usmjerenih na učinkovito ophođenje zatvorskog osoblja s muslimanskim zatvorenicima kao pojedincima sa specifičnim potrebama i problemima umjesto kao rizičnim potencijalnim teroristima.

Dosad spomenute mjere provode se na strukturalnoj razini. No, amelioracija se može pokušati provoditi i u odnosu na konačni cilj zatvora i služenja kazne – rehabilitaciju i reintegraciju. Takvi programi fokusirani su na brigu o stanju u kojem zatvorenici izlaze iz zatvorskog sustava; uglavnom su needucirani i manjkaju im stručna znanja i vještine. Bez osnovnih vještina života izvan zatvora i s dodatnim teretom kriminalnog dosjea, zatvorenici se suočavaju s ozbiljnim preprekama do ponovnog uključanja u društvo. Posljedično, povećava se vjerojatnost neuspjeha, alijenacije, ponovnog ulaska u zatvor, čak i radikalizacije (Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012). Kako bi to pokušale spriječiti, Sjedinjene Američke Države i mnoge članice Europske unije pružaju zatvorenicima

moćnost obrazovanja, praktičnog rada u zatvorskoj industriji, stjecanja zanata, terapije ovisnosti, sudjelovanja u religijskim edukacijama. Programima poput tih naglašava se vrijednost razvijanja konkretnih, traženih vještina; nastoje olakšati prijelaz u život nakon zatvora.

Osim na vještine, neki programi usmjereni su konkretno na problem ideološke reedukacije. Baziraju se na perspektivi terorista kao 'ideoloških žrtava', čije ekstremne religijske ideje potiču iz dezinformiranosti i manjka stvarnog razumijevanja Islama. Program proveden u Jemenu između 2002. i 2005. godine sastojao se od niza religijskih dijaloga između zatvorenika i muslimanskih klerika, čiji je cilj bio demonstracija neutemeljenosti nasilnog džihadizma u Kur'anu. Pritom su se klerici postavljali u 'dijalog jednakih', raspravu sa zatvorenicima u kojoj su obje strane na istoj razini, te uz obećanje prihvaćanja argumenata druge strane ukoliko se smatraju uvjerljivijima i vjerojatnijima (Neumann, 2010).

Vrlo slično, saudijski program pokrenut 2004. također je preuzeo izražen reedukacijski karakter. Zatvorenici su morali polaziti predavanja o prijepornim religijskim konceptima. Singapur također slijedi navedeni model. Od 2003. vodi singapursku skupinu religijske rehabilitacije, koja se sastoji od klerika i čija je osnovna misija vjerska reedukacija. Iako klerici imaju određeni nivo legitimiteta koji je percipiran od strane zatvorenika, navedeni programi nastoje osigurati i faktor socijalnih i psiholoških vještina: u Singapuru, uz kompetentnost u području religije pojedinci moraju imati savjetničkog iskustva, dok u Saudijskoj Arabiji regrutiraju isključivo osobe koje uz stručnost pokazuju osobine poput nježnosti i topline (Neumann, 2010). Podaci o učinkovitosti takvih programa su ograničeni, ali dobiva se dojam kako je njihova idejna pozitivna usmjerenost na kognitivne uzroke radikalizacije umjesto na njezine bihevioralne znakove opravdana i korisna, barem kao primjer za buduće postupanje prema zatvorenicima.

4.3.3. Antiterorizam - državne mjere protiv radikalizacije terorista

Prije rasprave o izraženosti radikalizacije u zatvorima, valja pomnije promotriti još jednu razinu na kojoj se može protiv nje djelovati. Do sad je bilo govora o intervencijama na mikro (osobnoj i grupnoj) i mezo (zatvorskoj) razini, a makro (nacionalna i internacionalna) razinu smo okrnuli prilikom pregleda uloge zatvora u urbanom terorizmu. Ipak, intervencije na makro razini zapravo su najstarije mjere borbe protiv terorizma te se u prosjeku najduže primjenjuju. Sustav tih mjera, strategija, taktika i pravila koji se primjenjuje na državnoj i međunarodnoj razini od strane vlada, vojske, policije i obavještajnih agencija kako bi spriječili razvoj ili širenje terorizma označava se pojmom antiterorizam (Schmid, 2011b). Ponekad se koristi i pojam protuterorizam, što je u ovom slučaju prihvatljivi sinonim, iako obuhvaća nešto uže područje izravnih, defanzivnih odgovora na terorizam kao što su utvrđenje strateških lokacija i uspostavljanje rasporeda patrola nekim područjem (Schmid, 2011b).

Raspravom o odgovorima na prijetnju terorizma na nacionalnoj i internacionalnoj razini protežu se mnoge niti uspostavljene ranije u ovom diplomskom radu. Osnovna dilema u odabiru odgovora jest ona između učinkovitosti i prihvatljivosti (Geipel, 2007). Odgovor mora biti učinkovit, što znači da mora imati značajan, djelotvoran i željeni učinak na smanjenje ili uklanjanje date terorističke prijetnje, ali i da taj učinak mora biti postignut razboritim korištenjem resursa. Primjerice, mobiliziranje cijele nacionalne vojske za gašenje poznate baze operacija srednje velike terorističke organizacije bi zasigurno produciralo željene rezultate, no nikako ne bi bilo viđeno kao učinkovito. Osim toga, odgovor mora biti prihvatljiv u odnosu na suvremene (demokratske, moralne i etičke) društvene standarde. Na primjer, mjere koje su navodno korištene u zatvoru u zaljevu Guantanamo za ispitivanje osuđenih terorista uključivale su kontinuirano mučenje gušenjem i potpunu dugotrajnu izolaciju pojedinaca. Iako bi se takvim metodama vjerojatno učinkovito postigao cilj ispitivanja, ne bi zadovoljio kriterij prihvatljivosti (Geipel, 2007).

Postoje dva osnovna oblika odgovora na terorizam. Prvi je klasičan, odvratanja putem kažnjavanja ili prijetnje kažnjavanja (eng. *deterrence by punishment*), koja se u suvremenom društvu realizira kroz pravosudni sustav i obuhvaća uglavnom već

iscrpno proučenu zatvorsku kaznu. Međutim, unutar njega spadaju i kaznene mjere prijetnje smrću, korištenje nasilja usmjereno na civilne mete kao osveta ili prijetnja demonstracijom sile, no one gotovo ni u kojem slučaju nisu opravdane (Geipel, 2007).

Uvidjevši ograničenja klasičnog odvratanja kažnjavanjem, kako u primjeni tako i u učinkovitosti, neke države su primijenile odgovor odvratanja uskraćivanjem (eng. *deterrence by denial*). U njega spadaju mjere kojima je cilj prouzročiti apriornu neaktivnost neprijatelja tako što ga uvjere da će njegova eventualna aktivnost biti neuspješna u ostvarivanju operacionalnih ciljeva (Yost, 2003 prema Geipel, 2007). Drugim riječima, primijenjene mjere uvjeravaju teroriste kako je njihov plan besmislen i osuđen na propast. Promotrit će se tri već prethodno spomenuta primjera: njemačke, francuske i talijanske borbe protiv urbanog terorizma u 1970-im godinama.

Ukratko, Njemačka se u 70-im godinama suočila sa značajnom prijetnjom terorističke organizacije zvane RAF (njem. *Rote Armee Fraktion*), koja je desetak godina vršila političko nasilje motivirano ekstremno ljevičarskom ideologijom. Službenim početkom terorističke aktivnosti smatra se 1968. godina kada je Andreas Baader zajedno s tri pomoćnika zapalio veliku njemačku robnu kuću u Frankfurtu, nakon čega je uhićen. Dvije godine kasnije spašen je iz zatvora od strane Ulrike Mienhof. Baader i Mienhof su se udružili, 1970. formirali RAF i vršili povremene napade do 1972. kad su oboje uhićeni. Primjena te mjere odvratanja kažnjavanjem pokazala se gotovo u potpunosti neuspješnom, budući da su nastavili operirati unutar zatvora uz pomoć njihovih odvjetnika. Kao reakciju na to, njemačka Vlada je 1974. uvela *Lex RAF*, zakone koji su izrazito strogo nadgledali i kažnjavali odvjetnike članova RAF-a te zabranili njihovo grupno suđenje. To je bilo donekle učinkovito, no aktivnost se nastavljala i dalje (Varon, 2004 prema Geipel, 2007).

RAF-ova aktivnost zahuktala se 1975. godine oružanom talačkom okupacijom ambasade Zapadne Njemačke u Stockholmu. Teroristi su tražili oslobođenje 26 članova RAF-a, no u potezu koji je postavio njemački predsjednik i svojevrstu mjeru odvratanja uskraćivanjem, tadašnji novi kancelar Helmut Schmidt odbio je svaki pokušaj pregovaranja. Talačka situacija se razriješila intervencijom švedske policije. Dvije godine kasnije, članovi RAF-a su oteli predsjednika njemačke gospodarske komore, Hansa

Schleyera, ubili njegovog vozača i tri tjelesna čuvara, ponovno pokušavajući pregovarati za oslobođenje. Kancelar Schmidt ponovno je odbio. Nedugo nakon toga Schleyer je ubijen, Baader i Meinhoff su počinili samoubojstvo u zatvoru, a javno mnijenje okrenulo se izrazito u korist strogih mjera (Geipel, 2007).

Demonstrirali su nevoljkost za pregovaranjem, spremnost za primjenu adekvatne sile putem antiterorističkih policijskih akcija (poput besprijekornog oslobođenja otegot njemačkog aviona za Mogadišu, u kojem je antiteroristička jedinica GSG-9 uspješno oslobodila sve taoce i ujedno eliminirala sve teroriste), striktnu pravosudnu reakciju na formiranu zatvorsku frontu (*Lex RAF*) bez kompromitiranja društvenih standarda, što je ukupno rezultiralo upravo odvrćanjem uskraćivanjem (Geipel, 2007).

Italija se našla u gotovo identičnoj situaciji što se tiče terorističke aktivnosti, no s ključnim razlikama na nacionalnoj razini. Od sva tri politička sustava (uključujući Francusku i Njemačku) u to vrijeme bila je najnestabilnija i u najgoroj ekonomskoj situaciji (visoka stopa nezaposlenosti, siromaštva, propadajuće infrastrukture), što je pogodovalo najvećoj razini simpatija prema urbanom terorizmu. Prošla je slično progresivno intenziviranje terorističke aktivnosti, od strane skupine BR (ita. *Brigate Rosse*). Od osnutka 1969. godine polako, ali sigurno je prelazila iz nenasilnih pokušaja širenja prividno ljevičarske propagande, preko sve češćih otmica i atentata usmjerenih prema značajnim talijanskim političkim i gospodarskim figurama do kulminacije aktivnosti između 1978. i 1980. godine, razdoblja poznatog kao „olovne godine“, nakon čega se BR dezintegrirala u dvije podgrupe s različitim ciljevima. Tijekom idućih nekoliko godina aktivnost je funkcionalno završena (Geipel, 2007).

U globalu, talijanski primjer uz postojeći njemački primjer služi kao prikaz relativne učinkovitosti mjera odvrćanja uskraćivanjem. Analogno njemačkoj, talijanska Vlada je vrlo brzo promijenila stav iz umjerenog i popustljivog u intenzivno strog, usmjeren na stvaranje kontinuiranog pritiska na aktivnost BR-e. Nikad nisu bili toliko brzi ili agresivni u fizičkoj reakciji kao Nijemci, no može se reći da su umjesto toga razvili sofisticiraniji pravosudni sustav i mjere negiranja postojećeg društvenog miljea podrške.

Specifično, nakon dezintegracije BR-e 1980-te implementirani su takozvani *pentiti* (pokajnički) zakoni, koji su omogućili dramatično smanjenje kazne za teroriste koji su državi pružili dokaze o aktivnostima kao javni svjedoci u sudskim procesima. Usporedno tome stvorila se i kategorija *dissociati*, disociranih zatvorenih terorista koji su morali demonstrirati autentično kajanje, kao i spremnost na suradnju s pravosudnim sustavom u borbi protiv terorizma, ali se od njih, za razliku od *pentitija*, nije očekivalo javno svjedočenje osim u izvanrednim situacijama. Na taj način, kroz pravosudni sustav, Italija je osigurala pristup ključnim informacijama koje je iskoristila za eliminaciju terorističke prijetnje (Geipel, 2007). Primjenom „pokajničkih zakona“ talijanske vlasti uspješno su pridobile 385 pokajnika uz čija su svjedočenja priveli više od tri tisuće osoba povezanih s terorizmom. Dva su ključna razloga zbog kojih je talijanska vlada polučila vrlo dobar uspjeh u borbi protiv terorizma. Prvi razlog su navedeni zakoni koji u otvorili mogućnost pokajanja i suradnje (kompenzacije) u suzbijanju daljnjih aktivnosti terorističkih organizacije. Drugi razlog je katoličanstvo koje je prisutno u svim sferama talijanskog društva te je povećalo volju za oprost pojedincima koji su se pokajali zbog svoje terorističke prošlosti (Hof, 2013). Iako su se pojavljivali izolirani incidenti i aktivnosti, u narednim desetljećima djelovanje, novačenje i utjecaj BR se značajno smanjio (Miller, 2013).

Konačno, francuski primjer je od sva tri najblaži, iako ujedno i najneučinkovitiji, vjerojatno zbog povijesnog konteksta. Nasilne urbane terorističke skupine pojavile su se mnogo kasnije u odnosu na njemačke i talijanske, bile relativno mnogo slabijeg utjecaja i kratkoročnijeg životnog vijeka. Osim toga, politička povijest Francuske sadrži primjere *legitimnih koristi* političkog nasilja (najbitniji je onaj francuske revolucije 1789.), te se na neki način u 70-im godinama prošlog stoljeća promatrao kao prirodni element tamošnje političke kulture što je doprinijelo svojevrsnom odvajanju terorizma od patoloških konotacija i omekšalo društvenu percepciju prijetnje (Cerny, 1981; Ingraham, 1979 sve prema Geipel, 2007).

Dominantna organizacija, AD (fra. *Action Directe*), oformljena je tek 1979. godine, a njezina aktivnost je trajala tek nekoliko godina. Između 1979. i kraja 1980.

godine izvršila je brojne oružane napade na ministarstva, službe javne sigurnosti i tehnološka poduzeća, prouzročila znatnu materijalnu štetu, ali bez gubitka života. Nakon uhićenja vođa AD-e 1980. godine aktivnost je gotovo u potpunosti nestala, no godinu nakon, demonstrirajući izrazitu opuštenost, nova Vlada predsjednika François Mitteranda pomilovala je velik dio zatvorenih članova AD-e, što se ispostavilo kao pogreška. Nakon toga, njihova aktivnost se ne samo nastavila već značajno intenzivirala i prešla na pokušaje atentata i bombardiranja. Međutim, na istom tragu kao i ranije, odgovor francuske Vlade nije se postrožio, zbog čega je AD djelovala sve do 1987., kad su vođe ponovno uhićene i djelatnost organizacije konačno ugašena. Vidljiva je značajna razlika u reakciji u odnosu na prethodne primjere, što dodatno pojačava dojam učinkovitosti strogih mjera koje stvaraju kontinuirani pritisak na djelatnost terorističkih organizacija i djeluju preventivno. Konačno, Grčka pruža primjer sustava koji je u potpunosti neučinkovit, s obzirom na to da doživljava kontinuiranu terorističku aktivnost koja se od sredine 1970-ih nastavlja u 21. stoljeće. Unatoč tome što je u navedenom razdoblju 17N (Organizacija 17. studeni) preuzela odgovornost za više od 100 terorističkih činova, tek 2002. godine su izvršena prva uhićenja 19 potencijalnih članova, od čega su samo 15 konačno osuđeni za neki oblik terorističke aktivnosti, ali sve do danas nije poznato gotovo ništa o funkciji, opsegu, aktivnosti i drugim obilježjima 17N. To se može pripisati relativnoj rezerviranosti i oprezu koji nije bio karakterističan za ostale navedene organizacije sklone eskalaciji. Osim toga, grčka populacija pokazuje veliko nepovjerenje u vlastiti politički sustav i sklonost teorijama zavjere. Međutim, Grčka ne poduzima gotovo nikakve organizirane, usmjerene pokušaje borbe protiv terorističke aktivnosti, zbog čega je tamo ona i dalje realna prijetnja (Geipel, 2007). No što to zapravo znači u generalnom kontekstu opasnosti od radikalizacije?

5. RASPRAVA

Dosadašnjim opisom teme radikalizacije pokušao se pružiti iscrpan pregled relevantnih saznanja na tom polju. Osim toga, ilustrirana su i potencijalno pojašnjena dva velika problema, definicije radikalizacije općenito i opisa radnog modela radikalizacije u zatvorskom okruženju kao procesa interakcije, što je samo po sebi velika snaga ovog rada. Međutim, kontinuirano se opisuju anegdotalni, izolirani primjeri i istovremeno zaobilaze konkretni podaci koji govore o prisutnosti radikalizacije. Rasprava o tome ostavljena je za kraj, budući da se radi o veoma zanimljivoj situaciji.

Osnovni zaključak do kojeg dolaze gotovo svi dosad navedeni radovi jest sljedeći: stvarni opseg problema radikalizacije, njezine prisutnosti i učestalosti u bilo kojoj populaciji je *u osnovi nepoznat*. Stav autora ovog rada jest da je on vrlo vjerojatno

minimalan i prenaplašen kako u javnom mnijenju tako i u relevantnoj znanstvenoj literaturi. Faktori koji doprinose tom zaključku su brojni i valja ih pomno razmotriti.

Prvenstveno, on ne implicira da je problem radikalizacije nepostojeći. Jedan izolirani primjer psihološki normalne, radikalizirane osobe (koja je postepeno zauzela ekstremni, dogmatski stav koji koristi za opravdanje korištenja političkog nasilja kojeg čini ili planira činiti) nužno dokazuje suprotno, a u ovom radu navedeno je mnogo primjera upravo takve osobe ili skupine osoba. One se zasigurno nisu rodile spremne počiniti teroristički čin, niti se radikalizirale trenutačno. Kao što je prethodno navedeno, možemo biti sigurni da je radikalizacija stvarna i gotovo uvijek postepena, bez obzira na apsolutni vremenski okvir u kojem se odvija. To je, nažalost, jedina nepobitna točka znanstvenog konsenzusa u tom području.

U same temelje istraživanja ugrađene su nejasnoće, poput definicije pojma radikalizacija. Iako se na prvi pogled čini kao sporedni problem, generira sumnju na konceptualnoj razini. Vrlo je teško, ako ne i nemoguće, iz nejasno definiranog pojma izgraditi validni, pouzdani, prediktivni model; ne možemo biti sigurni da dva autora govore o istoj pojavi, na isti način, te jesu li njihovi rezultati i zaključci uopće usporedivi. Prema tome, ne možemo govoriti ni o pouzdanosti, odnosno opetovanoj primjeni modela, kao ni o njegovoj praktičnoj koristi u predviđanju toga što opisuje. To je jasno vidljivo iz zaključka da u praksi ne postoji set karakteristika koje predviđaju hoće li netko postati radikaliziran i izvršiti teroristički čin. Osim što će statistički vrlo vjerojatno biti muškarac, terorist može biti visoko obrazovan, ali i ispodprosječne edukacije. Može biti motiviran osobnim nedaćama, ideološkom strasti, percipiranom grupnom nepravdom, diskriminacijom. Može biti niskog socioekonomskog statusa, siromašni i nezaposleni ili pripadnici srednjeg sloja. Djelovati samostalno ili u skupini. Biti muslimani, katolici, ateisti ili bilo koje druge vjeroispovijesti. Jednostavno ne postoji model koji značajno predviđa terorističku aktivnost. Umjesto toga, postoje naknadni opisi karakteristika terorista koji pokazuju blagu konvergenciju, no ništa više od toga.

Ako je radikalizacija toliko nedefinirana na općenitoj razini, na razini specifičnog konteksta zatvorskog i kaznioničkog okruženja barem je jednako nejasna, ako ne i više. Ukoliko se pretpostavi da je zatvorsko okruženje na neki način povezano s učestalosti radikalizacije, kao što se pretpostavilo u uvodu ovog rada, i u većini prethodno navedenih, očekuju se određeni pokazatelji koji tome govore u prilog. Više od anegdotalnih primjera koji se uzimaju kao nepobitni dokazi stvarnosti radikalizacije u zatvoru, potrebni su objektivni, numerički podaci koji pokazuju bilo kakav trend povezanosti između boravka u zatvorskom okruženju i učestalosti terorističkih napada.

Najveća zatvorska populacija na svijetu, ona američka, broji otprilike 2,3 milijuna zatvorenika, od kojih se otprilike 10 % deklariraju kao muslimani. Međutim, samo 300-tinjak ih je osuđenih terorista (Jones, 2014). Više od toga, između 2001. i 2009. godine, bilježi se 46 slučajeva domaće radikalizacije, u vidu planiranja izvršenja terorističkog napada, pružanja materijalne ili logističke podrške drugim teroristima ili emigracije u svrhu priključenja džihadističkim skupinama. Ukupno, riječ je o 125 radikaliziranih pojedinaca. Svega jedan od tih slučajeva povezuje se s zatvorskom okolinom (Jenkins, 2010). Ako se promotri krosnacionalni odnos između globalnog broja terorističkih incidenata, broja unutar Sjedinjenih Država i trenda zatvorske populacije između 1970. i 2007., dobivaju se sljedeći podaci. U gotovo četiri desetljeća, svijet broji 85 367 terorističkih incidenata (GTD, 2019). Od njih, 2562 dogodilo se na američkom tlu. 2008. godine američka opća populacija zauzimala je udio od 4,5 % globalne, ali njezina zatvorska populacija udio 23,4 % globalne. Dakle, u odnosu na ukupnu populaciju Sjedinjene Države imale su relativno izrazito visoku zatvorsku populaciju, no bile su tek 20. po učestalosti terorističkih incidenata; na američkom tlu dogodilo se tek 1,5 % ukupnih. Ukoliko se uloga zatvora gleda kao značajan izvor radikalizacije, očekuje se značajna povezanost zatvorske populacije i učestalosti napada, međutim to se ne pokazuje točnim (Walmsley, 2008). Konačno, između učestalosti napada i veličine zatvorske populacije u Sjedinjenim Državama naočigled ne postoji nikakva statistička povezanost – između 1992. i 2007., zatvorska populacija se povećala za 700 000 pojedinaca, dok je broj terorističkih aktivnosti u tom periodu deseterostruko smanjena (Useem i Clayton, 2009).

Jednaki nalazi ponavljaju se i u Ujedinjenom Kraljevstvu (87 500 zatvorenika, od kojih 11 000 muslimana, 150 terorista u 2012. godini, nula potvrđenih terorističkih aktivnosti povezanih s Islamom u istom vremenskom razdoblju; GTD, 2019; Jones, 2014), Australiji (29 100 zatvorenika, od kojih nepoznat broj muslimana, 13 terorista u 2013. godini, nula terorističkih aktivnosti uopće u istom vremenskom razdoblju; START, 2019; Jones, 2014), Francuskoj (60 000 zatvorenika, od kojih nepoznat točan broj muslimana, 99 terorista u 2006. godini, jedan teroristički incident, nepovezan s Islamom, u istom vremenskom razdoblju; START, 2019; Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012). Međutim, same brojke ne ilustriraju kompletnu problematiku.

Pouzdana podaci o zatvorskoj populaciji u gotovo svim državama *ne postoje*. Procjene o njihovoj vjeroispovijesti se vrše na temelju sekundarnih opažanja poput prehrambenih navika, imena, puti i slično (Khosrokhavar, 2004 prema Rappaport, Veldhuis i Guiora, 2012). Mnoge države (Francuska) ne dopuštaju direktno skupljanje podataka o rasi, vjeroispovijesti, spolnoj orijentaciji i slično, neke to jednostavno ne čine (Ujedinjeno Kraljevstvo i Australija), a u većini podaci nisu dostupni zbog organizacijskih nedostataka, stanja u državi i mnogih drugih faktora (Filipini, Indonezija, Pakistan, Irak). Studije se ograničavaju na zapadne nacije, citiraju podatke koji su u najboljem slučaju informirane procjene i zaključuju o naravi radikalizacije.

Narav terorizma može se promatrati kao vodeći faktor u objašnjenju zatečenog stanja. Radi se o *ekstremnom, zastrašujućem i značajnom* činu; dovoljno ih je samo nekoliko na razini njujorških napada 2001. ili pariških 2015. da energizira javnost i percipiranu prijetnju shvate kao neproporcionalno veliku i neposrednu, što je i cilj tih aktivnosti. Međutim, u apsolutnom smislu terorističke aktivnosti na zapadu izrazito su rijetke, u negativnom trendu i uglavnom neuspješne i bez izgubljenih života.

No, više od toga, prema trenutačnoj situaciji u relevantnoj literaturi, radikalizaciju u zatvorima ne možemo smatrati posebnim, zasebnim slučajem. Proces je izrazito varijabilan, ne događa se posebno često ni u jednom okruženju (u zapadnom kontekstu), u apsolutnom smislu veoma je rijedak. Čak i u slučajevima u kojima se zatvorenik nalazi u kriznom stanju, u zapadnim zatvorima vjerojatnije je da će se osoba priključiti nekoj od zatvorskih

bandi koje nisu religijski obilježene, budući da su popularnije i brojnije. Ako se i priključi skupini s izraženim religijskim karakterom, on će na zapadu češće biti kršćanski, što odražava dominaciju kršćanske vjeroispovijesti u općoj populaciji. Muslimanskih skupina nema mnogo jer u zapadnim zatvorima muslimana nema mnogo, relativno govoreći (Hannah, Clutterbuck i Rubin, 2008; Jones, 2014). Konačno, iako takve skupine nisu česte, one zasigurno postoje, ali u slučaju da se ranjivi zatvorenik i konvertira na Islam i priključi skupini muslimanskih zatvorenika, veća je vjerojatnost da se neće radikalizirati u terorista (Hannah, Clutterbuck i Rubin, 2008; Khosrokhavar, 2013; Jones, 2014) nego obrnuto. Prema tome, obje hipoteze ovog diplomskog rada ne mogu se prihvatiti, zbog nekonkluzivnih nalaza. Ne možemo sa bilo kojim stupnjem sigurnosti reći da zatvorsko okruženje sadrži obilježja koja pospješuju radikalizaciju terorista, kao ni da se u kaznionicama i zatvorima nalaze osobe koje su svojim karakteristikama podložnije procesu radikalizacije od opće populacije.

6. ZAKLJUČAK

U ovom teorijskom diplomskom radu istražen je pojam radikalizacije, koji je definiran kao postepeni proces osobne ideološke socijalizacije usmjerene od društveno prihvaćenih stavova prema ekstremnim pozicijama koje uključuju dihotomni pogled na svijet, čiji je konačni rezultat stvaranje namjere za izvršenje terorističkog čina. Točnije, istražen je u kontekstu zatvorskog okruženja i njegovih karakteristika koje ga potencijalno pospješuju. Među te karakteristike spadaju deprivacija osobne slobode, dobara i usluga, autonomije, društvene podrške, prijetnja osobnom identitetu i sigurnosti. Zatvorsko okruženje ima određene organizacijske značajke koje tim deprivacijama doprinose, poput prenapučenosti, loših higijenskih uvjeta, manjka zatvorskog osoblja kao i česta izmjena zatvorenika i osoblja. Ne postoji 'prosječan terorist', niti set osobnih karakteristika koji

uspješno predviđaju terorizam, kao ni ranjivost na radikalizaciju. Umjesto toga, u radu se predlaže interakcijski model osobnih karakteristika i zatvorskog konteksta koji u određenim slučajevima predviđa stanje ranjivosti na radikalizaciju.

Proučene su osobne, grupne, organizacijske, nacionalne i internacionalne mjere suzbijanja i sprečavanja procesa radikalizacije. U osnovi se dijele na restriktivne i ameliorativne, iako među njima postoji određeni stupanj preklapanja. Konačno, zaključak ovog rada je kako je radikalizacija kao proces kretanja prema terorizmu trenutačno nepredvidiv fenomen, izrazito varijabilnog karaktera. Osim toga, kao takav je vjerojatno rijedak, prenaglašen u relevantnoj literaturi i nemoguće ga je opravdano povezati sa zatvorskim kontekstom. Jedino što se ovog trena o njemu može reći jest da nema adekvatnih dokaza o utjecaju zatvorskog okruženja na proces radikalizacije, kao ni o utjecaju osobnih karakteristika zatvorenika na razini njihove populacije.

POPIS LITERATURE

- 1) Azinović, V. (ed.) (2017). "Between Salvation and Terror: Radicalization and the Foreign Fighter Phenomenon in the Western Balkans", Atlantic Initiative
- 2) Bartlett, J. i Miller, C. (2012). The edge of violence: towards telling the difference between violent and non-violent radicalization. *Terrorism and Political Violence*, 24(1), 1-21.
- 3) Bartlett, J. i Miller, C. (2012). The edge of violence: towards telling the difference between violent and non-violent radicalization. *Terrorism and Political Violence*, 24(1), 1-21.
- 4) BBC News. (2005, 29. srpanj). *Do prisons radicalise inmates?*. Preuzeto s: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/4727723.stm
- 5) Benko, J. (2015, 26. ožujak). The Radical Humaneness of Norway's Halden Prison. The goal of the Norwegian penal system is to get inmates out of it. *New York Times*. Preuzeto s: www.nytimes.com
- 6) Bilandžić, M. (2010). *Sjeme zla: elementi sociologije terorizma*. Zagreb: Plejada
- 7) Bjørgo, T. (2009). Processes of Disengagement from Violent Groups of the Extreme Right. U T. Bjørgo i J. Horgan (Ur.) *Leaving Terrorism Behind: Individual and Collective Disengagement* (str. 30-48). New York: Routledge.
- 8) Brooks, R. A. (2011). Muslim „homegrown“ terrorism in the United States: how serious is the threat?. *International Security*, 36(2), 7-47.
- 9) Brown, E. G., Jr. (2009). *Organized crime in California. 2009 annual report to the California legislature*. Sacramento: California Department of Justice, Bureau of Investigation and Intelligence.
- 10) Carr, C. (2007). "Terrorism": why the definition must be broad. *World Policy Journal*, 24(1), 47-50.

- 11) Dalgaard-Nielsen, A. (2010). Violent radicalization in Europe: what we know and what we do not know. *Studies in Conflict and Terrorism*, 33(9), 797-814.
- 12) Della Porta, D. (1995). *Social Movements, Political Violence, and the State: A Comparative Analysis of Italy and Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 13) Della Porta, D. i LaFree, G. (2012). Processes of radicalization and de-radicalization. *International Journal of Conflict and Violence*, 6(1), 4-10.
- 14) Deutinger, T. (2018). *Handbook of Tyranny*. Baden: Lars Müller Publishers.
- 15) Easson, J. J. i Schmid, A. P. (2011). 250-plus Academic, Governmental and Intergovernmental Definitions of Terrorism. U A. P. Schmid (Ur.) *The Routledge Handbook of Terrorism* (str. 99-157). New York: Routledge.
- 16) Ganor, B. (2002). Defining terrorism: is one man's terrorist another man's freedom fighter?. *Police Practice and Research*, 3(4), 287-304.
- 17) Geipel, G. L. (2007). Urban terrorists in continental Wurope after 1970: implications for deterrence and defeat of violent nonstate actors. *Comparative Strategy*, 26(5), 439-467.
- 18) Gendreau, P., Goggin, C. i Cullen, F.T. (1999). *The Effects of Prison Sentences on Recidivism*. Ottawa: Solicitor General.
- 19) Gilligan, J. (1996). *Violence: Reflections on a National Epidemic*. New York: Vintage.
- 20) Hannah, G., Clutterbuck, L. i Rubin, J. (2008). *Radicalization or Rehabilitation: Understanding the challenge of extremist and radicalized prisoners*. Cambridge: RAND Europe.
- 21) Hof, Tobias (2013.) „The success of Italian anti-terrorism policy“, u: Hanhimäki, M. Jussi; Blumenau, Bernhard (2013.)(eds.) *An International History of Terrorism: Western and non-Western experiences*, Abingdon/New York: Routledge, str. 100-114.
- 22) Hollywood, J. S., Snyder, D., McKay, K. N. i Boon, Jr., J. E. (2004). *Out of the Ordinary: Finding Hidden Threats by Analyzing Unusual Behavior*. Santa Monica, CA: RAND Corporation.

- 23) Horn, M. (2008). Data-driven management systems improve safety and accountability in New York City jails. *Corrections Today*, 70, 40-43.
- 24) Hudson, R. A. (1999). *The sociology and psychology of terrorism: who becomes a terrorist and why?: a report*. Washington, D.C.: The Division.
- 25) Jenkins, B. M. (2010). *Would-be warriors : incidents of jihadist terrorist radicalization in the United States since September 11, 2001*. Santa Monica, CA: RAND Corporation.
- 26) Johnsen, B., Granheim, P. K. Hegelsen, J. (2011). Exceptional prison conditions and the quality of prison life: Prison size and prison culture in Norwegian closed prisons. *European Journal of Criminology*, 8(6), 515-529.
- 27) Jones, C. R. (2014). Are prisons really schools for terrorism? Challenging the rhetoric on prison radicalization. *Punishment and Society*, 16(1), 74-103.
- 28) Kepel, Gilles with Jardin, Antoine (2017) *Terror in France: The Rise of Jihad in the West*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- 29) Khosrokhavar, F. (2013). Radicalization in prison: the french case. *Politics, Religion and Ideology*, 14(2), 204-306.
- 30) Liebling, A. (1999). Prison suicide and prisoner coping. *Prisons, Crime and Justice*, 26, 283-359.
- 31) Liebling, A. i Maruna, S. (2005). *The effects of imprisonment*. London: Willan Publishing.
- 32) McCauley, C. i Moskalenko, S. (2011). *Friction: How Radicalization Happens to Them and Us*. Oxford: University Press.
- 33) Midlarsky, M. I. (2011). *Origins of Political Extremism: Mass Violence in the Twentieth Century and Beyond*. London: Cambridge University Press.
- 34) Miller, A. Martin (2013.) *The Foundations of Modern Terrorism: State, Society and the Dynamics of Political Violence*, Cambridge/New York: Cambridge University Press
- 35) Mueller, R. (2006, 23. lipanj). *The threat of homegrown terrorism*. Govor isporučen u City Club, Cleveland, OH. Preuzeto s: <https://archives.fbi.gov/archives/news/speeches/the-threat-of-homegrown-terrorism>

- 36) Nasser-Eddine, M., Garnham, B., Agostino, K. i Caluya, G. (2011). *Countering Violent Extremism (CVE) Literature Review*. Edinburgh, South Australia: Counter Terrorism and Security Technology Centre.
- 37) Nesser, P. (2006). Jihadism in western Europe after the invasion of Iraq: tracing motivational influences from the Iraq war on jihadist terrorism in western Europe. *Studies in Conflict and Terrorism*, 29(4), 323-342.
- 38) Neumann, P. R. (2010). *Prisons and Terrorism Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries*. London: ICSR.
- 39) Rappaport, A., Veldhuis, T. i Guiora, A. (2012). Homeland Security and Inmate Population: The Risk and Reality of Islamic Radicalization in Prison. U L. Gideon (Ur.) *Special Needs Offenders in Correctional Institutions* (str. 431-458). New York: SAGE Publications.
- 40) Rotella, S. (2004, 23. veljače). Holy water, hashish and jihad. *Los Angeles Times*. Preuzeto s: <http://www.latimes.com/>
- 41) Schmid, A. P. (2011a). The Definition of Terrorism. U A. P. Schmid (Ur.) *The Routledge Handbook of Terrorism* (str. 39-98). New York: Routledge.
- 42) Schmid, A. P. (2011b). Glossary and Abbreviations of Terms and Concepts Relating to Terrorism and Counter-Terrorism. U A. P. Schmid (Ur.) *The Routledge Handbook of Terrorism* (str. 598-703). New York: Routledge.
- 43) Schmid, A. P. (2013). Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review. *International Centre for Counter-Terrorism*.
- 44) Sedgwick, M. (2010). The concept of radicalization as a source of confusion. *Terrorism and Political Violence*, 22, 479-494.
- 45) Silber, M. D. i Bhatt, A. (2007). *Radicalization in the West: The Homegrown Threat*. New York: Police Department.
- 46) Sykes, G. M. (1974). *The Society of Captives: A study of maximum security prison* (3. izd.). New Jersey: Princeton University Press.
- 47) The National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START). (2019). *The Global Terrorism Database*. Dostupno na: <https://www.start.umd.edu/gtd/>

- 48) Travis, A. i Gillan, A. (2005, 28. srpanj). Bomb suspect 'became a militant' in prison. *The Guardian*. Preuzeto s: <http://www.guardian.co.uk/uk/2005/jul/28/july7.politics>
- 49) Trujillo, H. M., Jordán, J., Gutiérrez, J. A. i González-Cabrera, J. (2009). Radicalization in prisons? Field research in 25 Spanish prisons. *Terrorism and Political Violence*, 21(4), 558–579.
- 50) Useem, B i Obie, C. (2009). Radicalization of U.S. prisoners. *American Society of Criminology and Public Policy*, 8(3), 561-592.
- 51) Venhaus, J. M. (2010). *Why Youth Join al-Qaeda. USIP Special Report 236*. Washington, DC: United States Institute of Peace.
- 52) Walmsley, R. (2008). *World prison population*, (8. izd.). London: King's College.
- 53) Wiktorowicz, Q. (2005). *Radical Islam Rising: Muslim Extremism in the West*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- 54) Williams, P. (2008). In cold blood: the Madrid bombings. *Perspectives on Terrorism*, 2(9), 19-24.
- 55) World Prison Brief (WPB). (2014). *Highest to Lowest - Occupancy level (based on official capacity)*. Dostupno na: https://www.prisonstudies.org/highest-to-lowest/occupancy-level?field_regi_on_taxonomy_tid=All
- 56) Wright, L. (2006). *The Looming Tower: Al-Qaeda and the Road to 9/11*. New York: Knopf.